

RECENSIES

Erik Beekink, Onno Boonstra, Theo Engelen en Hans Knippenberg (eds.), *Nederland in verandering. Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht 1800-2000* (Amsterdam: Aksant, 2003) 186 p. met CD-rom. ISBN 9052601224

Dit boek heeft twee doelstellingen. Ten eerste willen de auteurs de maatschappelijke transformatie van de Nederlandse samenleving gedurende de twee laatste eeuwen in kaart brengen. Ten tweede promoten zij het gebruik en illustreren de mogelijkheden van de Historische Databank Nederlandse Gemeenten (HDNG).

De HDNG is niet enkel de belangrijkste informatiebron voor de auteurs, maar ook een prachtig werkinstrument voor de historicus en de historisch geïnteresseerde onderzoeker op zoek naar cijfermateriaal op gemeentelijk niveau van de Nederlandse samenleving voor de periode van 1800 tot heden. Die databank is het indrukwekkende resultaat van een samenwerkingsverband tussen verschillende Nederlandse universiteiten en instellingen: het Hofstee-archief (dat demografische gegevens bijeenbracht van de Nederlandse gemeenten voor de eerste helft van de negentiende eeuw), de historische-ecologische databank (een statistische datamatrix met eenheden, variabelen en scores voor de Nederlandse gemeenten sinds het begin van de negentiende eeuw) en een nwo-project dat startte onder de benaming 'Quantitative Database Dutch Municipalities'. In de databank is geaggregeerd cijfermateriaal samengebracht op gemeentelijk niveau van diverse aspecten van de Nederlandse samenleving – sociale, demografische, politieke, economische, religieuze – en dat voor de periode van 1800 tot heden. Het door Onno Boonstra ontwikkelde cartografische bestand van de Nederlandse gemeenten staat toe die cijfergegevens over te brengen op aan de tijdsperiode aangepast kaartmateriaal. Doel is de gegevens in het bereik te stellen van een zo groot en zo breed mogelijk publiek (historici, sociologen, demografen, geografen, epidemiologen enzovoorts) met behulp van de STATLINE-interface van het Nederlandse Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Zover is het – als we de al toegankelijke websites mogen geloven – echter nog niet helemaal. En ook het handboek is hieromtrent onduidelijk. De publicatie – met bijbehorende cd-rom die een kopie van een eerste proefversie bevat van de HDNG – is in ieder geval bedoeld als een soort smaakmaker. Spijtig genoeg is de cd-rom – die een schat aan informatie bevat – niet gebruiksvriendelijk: een handleiding ontbreekt, zo ook een duidelijk en gemakkelijk te raadplegen overzicht van de aanwezige bestanden die bijvoorbeeld grote chronologische verschillen verbergen.

In het boek krijgt de lezer een introductie op de structurele ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving op basis van een verwerking van een aantal variabelen uit het databestand. De bijdragen over sleutelfactoren in de samenleving, zoals arbeid, demografische gegevens (huwelijk, vruchtbaarheid, migratie, sterfte), godsdienst en politiek – worden verzorgd door specialisten in de verschillende deeldomeinen, maar zijn laagdrempelig. Het handboek is immers bestemd voor een breed publiek van geïnteresseerde en potentiële gebruikers van het databestand. Dat merk je ook: vakjargon wordt zoveel mogelijk vermeden, het voetnotenapparaat is beperkt, maar er is wel een nuttige en verantwoorde afsluitende bibliografie. In de diverse bijdragen komen

twee hoofdlijnen aan bod: de veranderingen van de Nederlandse samenleving door de tijd en de regionale verschillen in het transformatieproces.

Het boek legt in de eerste plaats de fundamentele verandering bloot die de Nederlandse samenleving onderging gedurende de laatste twee eeuwen: een verachtvoudiging van het inwonertal; de ontwikkeling van een landbouwgemeenschap met een aanzienlijke commerciële en industriële sector naar een postindustriële, dienstverlenende natie; een daling van de huwelijksvruchtbaarheid die gepaard ging met een bewustere keuze en planning van het kindertal; een stijging van de levensverwachting en verandering in de leeftijdssamenstelling van de bevolking; de ontwikkeling van een zeer godsdienstig land naar één van de meest gesecculariseerde landen van de Westerse wereld; van een politiek betrekkelijk stabiele en verzuilde samenleving naar een ontzuild land met zwevende kiezers.

Er waren echter binnen deze ontwikkelingslijnen grote tempo- en vormverschillen tussen de verschillende regio's en gemeenten van het land: afhankelijk van het sociaal-economische niveau van de regio, van de verstedelijkingsgraad, maar vooral ook – zo beklemtonen verschillende auteurs – afhankelijk van de godsdienstgezindte. De verschillen in politieke overtuiging, demografisch gedrag, enzovoorts volgden tot diep in de twintigste eeuw de breuklijn Rome-Reformatie, zoals J.A. de Kok die ooit noemde. Die denkbeeldige lijn snijdt het vrijwel homogene rooms-katholieke zuidoosten van het land af van het protestantse noorden en een door protestanten gedomineerd westen, met belangrijke katholieke minderheden. Ter oprissing: die religieuze opsplitsing van de Nederlandse kaart volgt ongeveer de frontlijn van het Twaalfjarige Bestand (1609-1621): ten zuiden kreeg men toen de keus: katholiek worden of emigreren, wat zoals bekend aanleiding gaf tot omvangrijke emigratie van protestanten naar het noorden.

Verzorgd en kleurrijk kaartmateriaal staat de lezer toe snel en duidelijk een beeld te vormen van die gemeentelijke en regionale ontwikkelingsverschillen. De kaarten brengen niet alleen eenheid in het verhaal, ze vormen tevens een uitstekend hulpmiddel om samenhangen – ook onverwachte – op te sporen. Het is jammer dat het kleurgebruik in de kaarten niet altijd consequent gebeurt: zo gebruikt men bijvoorbeeld andere kleurnuances in de kaarten die geboorte- of sterftecijfers weergeven in twee verschillende perioden. Dat staat een snelle en efficiënte vergelijking in de weg. Dat geldt trouwens ook voor de titelkeuze van de kaarten die niet altijd uitblinkt in duidelijkheid.

Zoals meestal in een bundeling van verschillende bijdragen, zijn er sterkere en minder sterke bijdragen. Dat valt vooral op wanneer men op zoek gaat naar verklaringen voor de opgemerkte regionale verschillen en voor de verschuivingen die daarin plaats grepen door de tijd. Er is in het hele verhaal ook nauwelijks aandacht voor immigratie van buiten de Nederlandse grenzen. Evenmin wordt er plaats ingeruimd voor de uitbreiding van het godsdienstige pallet met bijvoorbeeld islamistische en hindoeïstische overtuigingen. Zo is er ontzettend veel aandacht voor verschillende afsplitsingen binnen de hervormde kerk, maar niet voor de nieuwe godsdiensten die het stadsbeeld vandaag toch sterk mede bepalen. Deels heeft dit te maken met de beschikbare statistische gegevens, maar men kan deze fundamentele veranderingen in de Nederlandse samenleving niet onbesproken laten.

Dit boek biedt ook weinig informatie over de plaats van Nederland binnen de Westerse samenleving: een introductie op de specifieke kenmerken van het Nederlandse samenlevingsmodel is hier op zijn plaats. Dat geldt ook voor het belang van de informatisering en het beschikbaar stellen van dergelijke gegevensbestanden voor een ruim publiek. Hier is een verwijzing naar gelijkaardige internationale initiatieven

noodzakelijk. Dergelijke informatiebanken betekenen immers een fantastische sprong voorwaarts voor het historische onderzoek. De gegevens zullen in de toekomst niet alleen Nederlanders, maar ook internationale onderzoekers met interesse voor comparatief onderzoek lokken. Daar zullen de auteurs en de ontwerpers van de bestanden in de toekomst zeker oog voor moeten hebben.

Hilde Greefs
Universiteit Antwerpen

Otto W. Hoogerhuis, *Baren op Beveland. Vruchtbaarheid en zuigelingensterfte in Goes en omliggende dorpen gedurende de 19de eeuw* (Wageningen: Afdeling Agrarische Geschiedenis Wageningen Universiteit, 2003) *AAG Bijdragen* 42, 336 p. Tevens verschenen als proefschrift aan de Wageningen Universiteit 2003.

Het onderzoek naar zuigelingensterfte tijdens de voorbije eeuwen is aan een heropleving bezig. Met zuigelingensterfte bedoelt men het overlijden van kinderen tot de leeftijd van één jaar. Hoewel de mortaliteit in de loop van de negentiende eeuw over het algemeen daalde, bleef de zuigelingensterfte in sommige regio's lange tijd op een hoog niveau. In de verhandeling van Hoogerhuis wordt gezocht naar verklaringen voor het verloop van de zuigelingensterfte in de negentiende eeuw in de Nederlandse provincie Zeeland. Tot 1870 lagen de cijfers van Zeeland ver boven het landelijke gemiddelde. In de periode daarna volgde, in tegenstelling tot in de rest van het land, een sterke daling. Pas rond de eeuwwisseling lagen de cijfers voor Zeeland ongeveer op landelijk niveau. Daarnaast wil de auteur de relatie tussen vruchtbaarheid en zuigelingensterfte onderzoeken.

Meerdere auteurs hebben de determinanten van zuigelingensterfte onderzocht op basis van geaggregeerde gegevens. Slechts cijfermateriaal op individueel niveau kan de concrete werking van verschillende factoren aan het licht brengen. Hoogerhuis gebruikt 2827 gezinsreconstructies op basis van een zelf samengestelde databank met daarin alle individuele demografische gegevens van de stad Goes en omliggende dorpen voor de periode 1811-1900. Voltooide huwelijken vormen de basis voor de methode van de gezinsreconstructie. Dat betekent dat men zicht heeft op het huwelijk tot de vrouw vijftig wordt. Per koppel worden gegevens opgeslagen over beide huwelijkspartners en alle kinderen die binnen dit huwelijk geboren worden.

De auteur besteedt veel aandacht aan de visies van tijdgenoten op de hoge zuigelingensterfte in de regio. De verklaringen werden meestal gezocht in de ecologische omstandigheden van de provincie: vooral de aanwezigheid van brak water zorgde voor de reputatie van Zeeland als koortsland. Daarnaast waren de toenmalige specialisten erop dat een verminderde borstvoedingspraktijk de sterftecijfers bij zuigelingen deed stijgen. Ook het huidige historische debat gaat in hoofdzaak over het belang van de moederborst.

Uit een analyse van statistieken van doodsoorzaken in Zeeland komen maagdarminfecties naar voren als belangrijkste doodsoorzaak bij zuigelingen. Onderzoek naar seizoensschommelingen in Goes en omliggende dorpen toont bovendien een piek in de zomer. Het materiaal van Hoogerhuis bevat aanwijzingen voor een verminderde toepassing van borstvoeding tijdens de zomermaanden door een verhoogde inzet van vrouwenarbeid tijdens de oogstperiode. Ook de zomerwarmte lijkt een negatieve invloed te hebben op de overlevingskansen van zuigelingen. Achtereenvolgens

wordt de invloed van sekseverschillen, leeftijd van moeder, pariteit en sociale klasse op het sterfterisico van zuigelingen onderzocht. Daaruit blijkt dat vooral hoge pariteiten kwetsbaar zijn.

De relatie tussen borstvoeding, vruchtbaarheid, zuigelingensterfte is complex en gaat in meerdere richtingen. Om die relatie te onderzoeken worden geboorte-intervallen onderzocht aan de hand van traditionele demografische coëfficiënten, zoals 1q0 (het risico om binnen het eerste levensjaar te overlijden) of gemiddelde conceptiekansen. De streek rond Goes kenmerkt zich door een erg hoge huwelijksvruchtbaarheid tot laat in de negentiende eeuw. Hoe korter de geboorte-intervallen, hoe groter het sterfterisico voor zuigelingen. Er is tevens sprake van het vervangingseffect: de conceptiekans stijgt na het overlijden van het laatstgeboren kind voor de leeftijd van één jaar.

In het laatste hoofdstuk maakt de auteur een *casestudy* van de gemeente Wolphaartsdijk, waar het sterfterisico voor zuigelingen het grootst is. Alleen hier gaat de auteur over tot een multivariate analyse waar de invloed van verschillende variabelen betreffende gezins- en woonomstandigheden op het sterfterisico in hun onderlinge samenhang worden onderzocht. Voor het eerst maakt hij een onderscheid naar geboortecohort: 1811-1840, 1841-1870, 1871-1900. Uit deze aanpak blijkt opnieuw dat de korte duur van de geboorte-intervallen de grootste invloed heeft op de overlevingskans van een kind, naast periode, wijk en overlijden van de moeder in het kraambed.

Dit boek biedt zonder twijfel een duidelijke en grondige analyse van de zuigelingensterfte in de regio Beveland en levert een belangrijke bijdrage aan het onderzoek naar zuigelingensterfte in het algemeen. Men kan echter vragen stellen bij de methodologische aanpak van de auteur. Het werken met gezinsreconstructies bemoeilijkt de dynamische en multivariate aanpak die met een levensloopperspectief en *event history analysis* wel uitvoerbaar zou zijn voor de hele regio. Het werken met voltooid huwelijken heeft tot gevolg dat ongeveer de helft van de gehuwde koppels buiten beeld blijft (p. 104). In een levensloopenanalyse worden ook gegevens van onvoltooid huwelijken in de analyse betrokken. De eenheid van analyse is niet het individuele kind maar steeds de vrouw. Alle geboorten en sterftegevallen worden dan automatisch bestudeerd binnen de maatschappelijke en de gezinscontext. De aanwezige effecten van bijvoorbeeld periodisering (p. 236), sociale achtergrond (p. 144) en stedelijke of rurale context (p. 189) kunnen op die manier diepgravender worden onderzocht dan nu is gebeurd.

Christa Matthys
Universiteit Gent

M. Boone, K. Davids en P. Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)*. Series in European Urban history (1100-1800) 3 (Turnhout: Brepols, 2003) 221 p. ISBN 9782503513836

In november 2001 organiseerde de Vlaams-Nederlandse onderzoeksgroep 'Burgers, geld en stadsbesturen', geleid door M. Boone (U. Gent), P. Janssens (K.U. Brussel) en K. Davids (V.U. Amsterdam), een colloquium over het stedelijke financieelwezen in West-Europa tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. In het bijzonder de geconsolideerde schulden onder de vorm van verkochte renten waren het voorwerp van dertien rapporten.

Bij wijze van inleiding stelden de projectleiders ('Urban public debt from the 14th to the 18th century: a new approach', p. 3-11) de specifieke problematiek van het collo-

quium voor: de betekenis van de renteverkoop voor de stadsgeschiedenis en de staatsvorming, de sociale achtergronden van het schuldenbeheer en het profiel van de rentekoper. J.D. Tracy ('On the dual origins of long-term urban debt in medieval Europe', p. 13-24) onderscheidt twee gescheiden ontwikkelingen. De eerste vond plaats in Noord-Frankrijk in de jaren 1218, en dijde in de veertiende eeuw uit over de Nederlanden en Duitsland. De tweede vond plaats in Noord-Italië, waar Genua en Venetië al een eeuw voordien jaarlijkse afbetalingen van opgenomen leningen toewezen op bepaalde inkomsten. Dit leidde tot een afzonderlijke dienst van de geconsolideerde schuld.

M.S. Matinez ('Dette publique, autorités princières et villes dans les pays de la Couronne d'Aragon (14e-15e siècles)', p. 27-50) brengt het ietwat paradoxale relaas van en de rentelast van steden en gewesten van de jaren 1320 tot het midden van de vijftiende eeuw in Catalonië, Aragon en Valencia. Sinds 1370 nam de rentelast, vooral van eeuwigdurende renten, erg toe. V. Harding ('The crown, the city and the orphans: the city of London and its finances, 1400-1700', p. 51-60) biedt het paradoxale relaas van het rijke Londen dat aan het einde van de zeventiende eeuw op de rand van het failliet kwam. Meer dan bij de financiële aderlatingen die de stad te lijden had, dient de reden gezocht in de onwil van de stadsbestuurders om nieuwe geldbronnen aan te boren en in een inefficiënte boekhouding, die de werkelijke geldstromen verhulde. Bezwarend was tegelijk dat de deposito's van de kapitalen van wezen werden aangesproken zonder rekening te houden met de toekomstige terugbetalingen (met samengestelde interest).

L. Pezzolo ('The Venetian government debt, 1350-1650', p. 61-74) concentreert zich op de voor Venetië omvangrijke langlopende publieke schulden, die vooral in de late jaren 1520 aangroeiden. Na een spectaculaire aanzuivering van de schuld was de renteverkoop slechts een van de middelen om dringende oorlogsuitgaven te dekken zodat de staatsschuld uitzonderlijk beperkt bleef.

W. Fritschy ('Three centuries of urban and provincial public debt: Amsterdam and Holland', p. 75-92) kant zich tegen de voorstelling dat de Opstand in Holland uitmondde in een versterking van de stedelijke autonomie. Zelfs Amsterdam gedoogde dat het gewest het leeuwendeel van de publieke inkomsten optrok om de stijgende uitgaven en schulden te voldoen.

F.P. Caselli ('Public debt, state revenue and town consumption in Rome (16th-18th centuries)', p. 93-105) gaat eigenlijk over de financiën van de pauselijke staat en diens beroep op de renteverkoop. Het was wel de bevolking van Rome die opdraaide voor de betalingen.

R. van Schaik ('The sale of annuities and financial politics in a town in the Eastern Netherlands: Zutphen 1400-1600', p. 109-126) brengt een gedetailleerde kroniek van de renteleningen van Zutphen gekoppeld aan de binnen- en buitenstedelijke politiek en economische geschiedenis.

H.J. Gilomen ('La prise de décision en matière d'emprunts dans les villes suisses au 15e siècle', p. 127-148) biedt interessante en concrete gegevens over het financieuzen en de renteverkoop van de stad Bazel. Over de motieven voor de verkoop van erf- of lijfrenten en binnen of buiten de stad moet hij het antwoord schuldig blijven. (NB: Moet de 30,8 procent p. 137 en 139 niet gelezen worden als de 38,5 procent van Tabel v?).

D. Morsa ('La dette de la ville de Huy au 17e siècle', p. 149-162) maakt duidelijk dat het haast structurele deficit van de stadsfinanciën Hoei onder de schuldenlast dreigde te bedelven, mede wegens de ongunstige economische toestand van de stad. Dat zij er toch in slaagde door renteverkoop de gaten te dichten, wijst er echter op dat de rampspoed waarin zij verkeerde niet overdreven mag worden.

L. Derycke ('The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', p. 165-181) werkt met een beperkte steekproef van 155 rentekopers uit de jaren 1478, 1489 en 1492. In het eerste peiljaar was de afzet van de Brugse renten ruimtelijk en sociaal erg ruim, en omvatte ook de internationale handelaars. In het Opstandsjaar 1489 komen uitsluitend Bruggelingen en dan nog voor bescheiden bedragen voor, terwijl in 1492 vooral leidende poorters de toon aangaven.

M. van der Heijden ('Renteniers and the public debt of Dordrecht (1555-1572)', p. 183-195) onderzoekt de samenstelling van de kopers van renten van Dordrecht in 1555 (33 personen) en 1572 (89 personen). Het aandeel van de vrouwen, veelal weduwen, belooft een derde of meer. In 1572 wordt de afwezigheid van vreemde kopers opgevangen door het hogere aandeel van de leidende politieke klasse.

M. van der Burg en M. 't Hart ('Renteniers and the recovery of Amsterdam's credit (1578-1605)', p. 197-216) beschrijven de evolutie van het financieuzen en het verloop van de schuld van Amsterdam in de crisis en de najaren van de Opstand. Het waren, zoals te verwachten, vooral vermogenden die renten kochten, hoofdzakelijk leden van het stadsbestuur en kooplui of hun weduwen. Opmerkelijk is wel dat zij uit hun investeringen meer haalden dan de doorsnee stedeling.

Ontegensprekelijk hebben de uitgever en de samenstellers van de bundel snel en goed werk verricht, enkele schoonheidsvlekjes niet te na gesproken. Zo vertoont de chronologische x-as van de grafieken op p. 64, 81, 90, 96, 104 en 105 merkwaardige sprongen. De verwijzingen in de laatste twee opstellen naar andere 'genummerde hoofdstukken' in de bundel hadden moeten worden aangepast, want de nummering van de bijdragen ontbreekt.

Raymond van Uytven

Michael Mitterauer, *Warum Europa? Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs* (3e druk, München: C.H. Beck, 2004) 348 p. ISBN 3406502229

De auteur wil een bijdrage leveren aan een klassiek vraagstuk uit de sociale en historische wetenschappen, door Max Weber als volgt geformuleerd: welke aaneenschakeling van omstandigheden heeft ertoe geleid dat juist in West-Europa, en alleen hier, culturele verschijnselen optraden die naar later bleek een universele betekenis en geldigheid hadden? Deze vraag wordt ook wel gethematiseerd als 'The Rise of the West' of 'Der europäischen Sonderweg' en hier dus kortweg als 'Warum Europa?' Mitterauer heeft in antwoord op deze vraag een prachtig boek geschreven dat ook zeer goed leesbaar is, vermoedelijk mede omdat het de weerslag is van een reeks hoorcolleges, zodat de zinnen kort en de gedachtelijnen helder blijven. Enthousiast en meestal op overtuigende manier legt hij grote verbanden tussen verschijnselen die de specialist in hoofdlijnen bekend zijn, maar die door de verwerking van vele nieuwe onderzoeksresultaten en de vergelijking met de byzantijnse, islamitische en Chinese culturen in een nieuw daglicht komen te staan.

Mitterauer legt de nadruk op de middeleeuwse grondslagen van Europa. Daarmee zet hij zich af tegen historici die de basis van de aparte ontwikkeling van Europa zoeken in de moderne tijd en zich concentreren op de Industriële Revolutie of op het kapitalisme.

Zijn middeleeuwen worden gevisualiseerd op de kaart van pagina 350: het rijk van Karel de Grote. De Karolingische staatsinstituties incorporeerden belangrijke elemen-

ten van de klassieke beschavingen, maar in de Karolingische periode zorgde ook de kerk voor het doorgeven van het geestelijke antieke erfgoed. Het Karolingische Rijk was de bakermat van de agrarische revolutie (een gelukkig samengaan van nieuwe granen op zware gronden, nieuwe landbouwtechnologie, veeteelt, en daardoor de beschikbaarheid van trekdiere die transport en nijverheid bevorderden), het hofstelsel en de daarmee samenhangende grondheerlijkheid, die de verdringing van patrilineaire door horizontale familieverbanden bevorderde (de oorsprong van de voor Europa kenmerkende corporatieve organisaties). Andere onderwerpen zijn de rol van de kerk bij de kruistochten (die leiden tot patronen voor de Europese expansie) en de rol van de kerk in het opbouwen van tradities voor massacommunicatie, bijvoorbeeld via de preek.

De grenzen van het Karolingische rijk zijn dus belangrijk, maar meteen dient gezegd te worden dat de rol van de kerk een verlegging van die grenzen kan bieden in tijd en ruimte. In de kerk werden bepaalde culturele verschijnselen, zoals het huwelijk op basis van gelijkheid van de partners, geïnstitutionaliseerd en die konden daarmee over de grenzen worden geëxporteerd. Evenwel de concentratie op het Karolingische tijdperk als bakermat houdt in dat latere ontwikkelingen, zoals de opkomst van de stad, geen rol spelen in het verhaal. De as van urbanisatie Italië-Zuid-Duitsland-Nederlanden die in werken van op Nederland gerichte mediëvisten zo'n belangrijke functie vervult, komt in dit boek niet voor. Het is mede daardoor dat de link met de opkomst van het kapitalisme, toch wel een bijzonder kenmerk van (West) Europa, niet goed uit de verf komt, zoals ook Peer Vries terecht opmerkt. Zie zijn 'Middeleeuwen bakermat Westerse voorsprong' in *Mare* 27 (2004), beschikbaar op www.leidenuniv.nl/mare/2004/21/librio4.html, (14 februari 2007).

De vergelijkende pan-Europese benadering die de gerenommeerde, inmiddels geëmeriteerde Weense hoogleraar sociale en economische geschiedenis, toepast is interessant omdat zijn poging aansluit bij een belangrijk vraagstuk: in hoeverre wordt ons geschiedbeeld van Europa bepaald door de Amerikaans-Engelse literatuur, die zich in hoge mate ook weer baseert op Engelstalig materiaal? Wat betreft zijn bronnen maakt Mitterauer zijn pretentie van Europees historicus waar: zestig procent is Duitsstalig, veertig procent is Engels, Frans en Italiaans. Wat betreft zijn toepassing van de vergelijkende methode heb ik wel kritiek.

De structurering van het betoog en de tekst is vaak zwak. Dat is ten eerste te zien aan het ontbreken van een paragraafindeling. Ook heeft ieder hoofdstuk een andere opbouw. De vergelijking met de buitenlandse gevallen zit dan weer aan het begin, dan weer aan het einde, waaruit duidelijk wordt dat de vergelijking vaak meer illustratief is dan daadwerkelijk van belang voor de verklaring. Een probleem waar Mitterauer niet uitkomt, betreft de bronnenpresentatie en -kritiek. Hoofdstuk drie geeft daarvan een treffend voorbeeld: eerst laat hij zien hoe het kerngezin voorkomt in de oudste goederenregisters, daarna presenteert hij het model van het kerngezin, en werkt dat uit met deels dezelfde en deels weer andere bronnen. Ook krijgt men een enkele keer de indruk dat de auteur de essentie van de vergelijkende methode ontgaat. Zo wijst hij er op dat in de randgebieden, Ierland, de Friese gebieden en Scandinavië, het complex van agrarische revolutie-hofstelsel-horizontale familiebanden niet is doorgedrongen, vanwege het uitzonderlijke (natte, koude) ecosysteem, dat nauwelijks graanbouw toeliet, waardoor veeteelt dominant was. Dit legt natuurlijk veel te veel causaliteit bij de natuurlijke gesteltenis. Het zou coherenter zijn als hij zijn eigen these hier voortzet en erop wijst dat deze gebieden heel kort of helemaal geen deel hebben uitgemaakt van het Karolingische kern-Europa en dat ook de eroderende invloed van de antieke beschaving op de culturele wortels van deze gebieden zeer gering of afwezig was.

Ondanks deze tekortkomingen is dit een boeiende en geslaagde poging tot Europese geschiedschrijving. Het omvat grote territoria, het bevat veel interessante ideeën en vele zijn goed uitgewerkt in een relevant en verrijkend vergelijkend perspectief. Zondermeer een mooie en aan te bevelen synthese. Zou dit een vertaling in het Engels halen?

Petra van Dam
Vrije Universiteit Amsterdam

Goffe T. Jensma, *De gemaskerde God. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen: Walburg Pers, 2004) 467 p. ISBN 9057303442. Tevens verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen 2004.

Aan het eind van de jaren 1860 dook in de kringen van het Fries Genootschap een manuscript op. Het was geschreven in een onbekend, maar niet onontcijferbaar schrift. Integendeel, het manuscript zelf bevatte een pagina waarin het alfabet waarin het geschreven was uit de doeken werd gedaan. De taal was eveneens onbekend, maar kon begrepen worden door diegenen die het Oud-Fries machtig waren, zoals nogal wat werkende leden van het Fries Genootschap.

Naar eigen zeggen bestond het manuscript uit een reeks teksten, geschreven tussen 2000 voor onze jaartelling en 1256. Deze waren doorgegeven en herhaaldelijk overgeschreven door leden van de familie Over de Linden. Bij een telg van die familie, de timmerman Cornelis over de Linden in Den Helder, was het manuscript opgedoken. De teksten zijn van allerlei aard: inleidingen, verhalen, wetgeving, geschiedschrijving, een reisverslag. Samen geven zij het beeld van een verloren matriarchale samenleving, waarin de volgelingen van Frya en Finda het met elkaar aan de stok hebben. De volgelingen van Frya, de Friezen, weten in alles de juiste maat te houden, de nakomelingen van Finda, die naar hun leider Magí ook Magíaren heten, zijn te extreem. De bekende Friese geschiedenis werd door het manuscript vele eeuwen vervroegd, en in verband gebracht met klassieke thema's als de Odyssee en de veroveringen van Alexander de Grote. De meeste van deze deskundigen wisten niet goed raad met het manuscript, maar hadden weinig moeite om vast te stellen dat het niet authentiek was. Eén lid van het genootschap echter, J.G. Ottema, conrector van het Leeuwarder gymnasium en een verdienstelijk classicus, raakte overtuigd van de echtheid. Hij gaf de tekst in 1872 uit en ontpopte zich tot een strijdbaar verdediger van het boek. Hij gaf het de naam Oera Linda boek, naar de oude vorm van de familienaam Over de Linden die in het manuscript zelf gebruikt werd.

Meteen na de ontdekking begon het debat over twee vragen: is het Oera Linda boek echt, en zo niet, wie hebben de vervalsing gemaakt? Bij de eerste vraag kan onderscheid gemaakt worden tussen de vraag of de inhoud waar is, en of het boek echt is. De inhoud van het Oera Linda boek is af en toe gewoonweg dwaas. Het is wel duidelijk dat de naam van de god Neptunus niet echt afgeleid is van Neef Teunis, en dat Germania niet van Gerts mannen komt. Maar dergelijke volksetymologieën komen ook in andere, echte geschriften voor. Hoewel op plaatsen onwaar, zou het Oera Linda boek dus wel een echte oude overlevering kunnen zijn. De echte gelovigen namen en nemen overigens een radicaler standpunt in en slikken het hele Oera Linda boek voor zoete koek. Wie Oera Linda Boek googelt, zal vinden dat op Internet de gelovigen de overhand hebben. De meerderheid van de gevonden sites neemt de tekst voor echt en ten-

minste deels waar aan. De hedendaagse volgelingen treft men zowel onder *new agers* als in neonazistische kring (eindelijk het bewijs dat de wortels van het christendom Germaans en niet uitsluitend Joods zijn. Zie: www.nsm88.com/articles/oeralindabook.html en www.oeralindabook.com/ (5 februari 2007).

Het debat over de echtheid van het boek is op allerlei fronten gevoerd. Het manuscript is geschreven op machinaal vervaardigd papier uit het midden van de negentiende eeuw, zo werd al snel vastgesteld, maar het zou natuurlijk daarop overgeschreven kunnen zijn. Sommige in de tekst vermelde gegevens pasten bij in 1870 recente archeologische ontdekkingen, zoals bijvoorbeeld het bestaan van paaldorpen in Zwitserse meren. Als het manuscript ouder zou zijn dan 1850, toen die paaldorpen bekend werden, zou dat een belangrijk argument voor de authenticiteit van de tekst zijn. Was de taal goed, ja misschien zelfs bijzonder zuiver proto-Oudfries, of corrupt? Jensma gaat al deze debatten na en moet steeds tegen authenticiteit van de tekst beslissen. Hij voegt daar ook een argument aan toe, dat beslissend laat zien dat het Oera Linda boek noch echt, noch waar kan zijn. De strijd tussen de Friezen van Frya en de Magiaren laat zich namelijk ook lezen als een analogie tussen vrijzinnigen en orthodoxen in de hervormde kerk. Als daar eenmaal op gewezen is, is die analogie overduidelijk, tot aan de naamgeving toe. Die van Frya zijn Fryzinnig en de fijnen – zoals de orthodoxen ook wel aangeduid werden – volgen Finda. Zij kunnen in hun religieuze beleving niet zonder Magi en zijn dus Magiaren. Deze analogie kan niet ouder dan het midden van de negentiende eeuw zijn en velt dus het oordeel over de tekst: waar noch echt.

Als vervalsers wijst Jensma drie *likely suspects* aan, die al vanaf het begin van het debat als mogelijke daders te boek staan. Als een detective toont hij aan dat ieder van hen gelegenheid en motief had en een essentiële bijdrage aan de vervalsing leverde. Cornelis over de Linden was van Friese afkomst, had echte familiepapieren en kon daartussen het Oera Linda Boek laten opduiken. Hij zat tegen de vrijdenkers aan, maar miste de intellectuele achtergrond die voor de vervalsing nodig was. Die werd geleverd door François HaverSchmidt en Eelco Verwijs. HaverSchmidt, als student bekend geworden als de dichter Piet Paaltjens, leverde het literaire talent. Hij was in het begin van de jaren 1860 modernistisch dominee in het orthodoxe Foudgum. Hij schreef de vrijzinnige aanklacht tegen het fundamentalisme. Na Foudgum was HaverSchmidt dominee in Den Helder, waar hij zijn gemeentelid Over de Linden leerde kennen. Verwijs en HaverSchmidt waren verre familie en kenden elkaar in ieder geval uit hun Leidse studententijd. Verwijs leverde als medio-neerlandicus en Fries provinciaal bibliothecaris en archivaris de taalkundige en historische expertise. Jensma kan hun handen vrij goed in het manuscript aanwijzen. Waarschijnlijk bracht Verwijs de vervalsing in omloop in de hoop dat een van zijn tegenstanders, eerst de Harlinger journalist Jan Frederik Jansen en later de Leeuwarder stadsarchivaris Wopke Eekhoff, het voor echt zouden aanzien. In dat geval hadden de samenzweerders na enige tijd hun auteurschap kunnen onthullen. Verwijs zou zijn tegenstanders belachelijk gemaakt hebben, en HaverSchmidt en Over de Linden zouden aangetoond hebben hoe gemakkelijk gelovigen gevonden kunnen worden voor Bijbelachtige fantasieteksten. Maar Jansen en Eekhoff haptten niet. Nadat Ottema zich als een gelovige ontpopte, probeerden Verwijs en HaverSchmidt hem nog op het spoor te zetten dat het hier een vervalsing betrof. Toen Ottema echter volhield, zo veronderstelt Jensma, hebben zij het niet meer aangedurfd voor hun auteurschap uit te komen. Verwijs loog daarover zonodig, HaverSchmidt hulde zich in raadselen rond zijn alter ego Paaltjens.

De lezer denkt na Jensma's proefschrift dat het laatste woord over de Oera Linda affaire nu wel gezegd is, en op briljante wijze. Maar als de geschiedenis van het Oera

Linda boek iets toont, dan is het wel dat geloof niet noodzakelijkerwijs wijkt voor ratio. Zie bijvoorbeeld <http://home.nordnet.fr/~jacfermaut/oeralindaboekpres.html> (5 februari 2007). Het Oera Linda boek zal ook na Jensma nog geloofd worden.

Lex Heerma van Voss

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

E.P.H. Cordfunke en H. Sarfatij (eds.), *Van Solidus tot Euro. Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief* (Hilversum: Verloren, 2004) 176 p., ISBN 9065508295

Naar aanleiding van de invoering van de euro op 1 januari 2002 organiseerde de Stichting Archeologie en Historie SCHI samen met Het Koninklijk Penningkabinet te Leiden (thans opgegaan in het Geldmuseum te Utrecht) een symposium. Dit vond plaats op 25 oktober 2002 onder de titel 'Van Solidus tot Euro. Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief'. Het leverde een interessante, maar nogal heterogene bundel opstellen op. Als redacteur kun je in zo'n geval verschillende dingen doen. Óf je selecteert zodanig dat de samenhang vergroot wordt; óf je maskeert de heterogeniteit door het schrijven van een gedegen inleiding die juist de samenhang van de bijdragen benadrukt; óf je verzint een andere list. Dat laatste hebben de redacteurs van deze bundel gedaan. Ze hebben namelijk een deskundige buitenstaander, E.J.A. (Bert) van Beek, gevraagd om in een nabeschuiving de stukken aan elkaar te praten. Hoe onconventioneel ook, dat was geen slechte keuze want Van Beek weet in ieder geval een mooie historische lijn aan te geven. Ik zal deze voor een deel volgen en wil daarnaast op enkele methodologische aspecten wijzen.

Zoals bekend kwamen munten in het huidige Nederland voor het eerst echt in omloop in de Romeinse tijd. R.H.P. Proos laat zien dat deze circulatie niet beperkt was tot de Romeinse legerkampen en centra, maar ook doorgedrongen was tot de nabijgelegen 'inheemse' nederzettingen, in dit geval gelegen in de Zanderij in Katwijk. Na circa 200 verdwijnt hier de circulatie en moeten munten als het ware weer opnieuw uitgevonden worden. Afgezien van – ook in Katwijk gevonden – zilveren 'sceatta's uit circa 700 waarvan het gebruik onduidelijk is, komen we via de mooie bijdrage van Besteman over de twee Scandinavische zilvervondsten bij Westerklijf (op Wieringen) op iets steviger bodem. Uit de samenstelling van deze vondsten zou men kunnen afleiden dat in het derde kwart van de negende eeuw hier de overgang plaats heeft gevonden van zilver ten dienste van schatvorming (vooral in de vorm van sieraden en baren) naar zilver als ruilmiddel (in de vorm van zogenaamde 'hakzilver' en Arabische dirhems, beide kleine stukken zilver, blijkbaar per gewicht gebruikt).

De volgende fase, de circulatie en productie van 'volledig geld' (dus van voorwerpen met de gecombineerde functies van middel voor schatvorming, ruilmiddel én rekeneenheid – mogelijk gemaakt door standaardisering door middel van het garanderen van gewicht en gehalte van edelmetaal – wordt vertegenwoordigd door twee bijdragen: een van Bouke Jan van der Veen over een Utrechtse penning uit de elfde eeuw en een van J.J. Grolle over de Hollandse munt, in het bijzonder de penningen van Floris v en hun imitaties. Deze auteurs gaan vooral in op de interpretatie van portretten op munten. Sindsdien heeft nooit meer een terugval naar een geldloos tijdperk plaats gevonden, maar dat betekende niet het einde van alle monetaire perikelen. Drie komen er hier aan de orde.

Het eerste is dat van de valsemunterij. Dat de grens tussen het fabriceren van echt en vals geld flinterdun kan zijn toont Cor de Graaf aan in zijn minutieuze analyse van de bende van Anthonis van Eembrugge aan het einde van de zestiende eeuw. De leden van deze ‘bende’ werkten zowel in officiële munthuizen, in verdachte munthuizen (de zogenaamde ‘hagemunten’ zoals die van Thorn en Hedel), als wel heimelijk in zelf gehuurde panden. Als vaklui waren zij in staat mooi ogende producten te maken en in omloop te brengen. Intrinsiek waren ze onvolwaardige munten omdat ze te laag van gehalte of te laag gewicht waren.

Het tweede probleem was dat van onvoldoende gedekt papiergeld, aan de hand van de uitgifte van Franse assignaten in Nederland besproken door N.L.M. Arkesteijn. De winkeliers moesten de assignaten van de Franse soldaten onder dwang aannemen, maar dreigden er vervolgens mee te blijven zitten. Stedelijke en gewestelijke besturen wisten dit onheil voor hun individuele burgers echter af te wenden door zelf papiergeld uit te geven in ruil voor Franse assignaten. Uiteraard bezwaarden deze maatregelen wel de algemene kas.

Het derde probleem was dat van de circulatie van geld, uitgegeven door vreemde mogendheden en bijgevolg de moeilijkheid om de waarde daarvan te garanderen. Wanneer een en dezelfde heer over verschillende gewesten regeerde kon hij de geldomloop reguleren door middel van een ‘muntunie’. Dat gebeurde bij voorbeeld door de Bourgondische unificatie van 1434 waarbij Philips de Goede in al zijn vier Nederlandse gewesten (Brabant, Vlaanderen, Henegouwen en Holland) dezelfde munten liet slaan met alleen kleine verschillen die het gewest aangaven. Deze muntunie ging steeds meer gewesten omvatten maar verloor vervolgens vanaf 1575 in verschillende stappen zijn noordelijke leden door de Opstand. Op hun beurt sloten de opstandige gewesten weer een nieuwe unie die ook weer in verschillende stappen tot een nieuwe eenheid leidden. Een andere manier om de diversiteit van de muntomloop enigermate in goede banen te leiden was de vaststelling door de overheid van tarieflijsten. Daarin stonden de munten die zij erkende, dikwijls gepubliceerd in ‘beeldenaars’ of ‘figuurboeken’. In Nederland gebeurde dat voor het laatst in 1653 zoals M.L.F. van der Beek aangeeft (in een bijdrage zonder een enkele verwijzing!). Waarschijnlijk als een bruggetje naar de invoering van de euro laat W.F.V. Vanthoor heel in het kort negentiende-eeuwse muntunies in Europa de revue passeren, alsmede de Europese monetaire eenwording.

Methodisch is vooral de bijdrage van H.W. Jacobi interessant. Hij laat zien dat de conventionele aanpak om de datum van verbergen van een gesloten muntvondst (meestal in een gesloten pot) te bepalen, de nodige voorzichtigheid vergt. Aan de hand van een Leids archiefstuk uit 1597 weet hij namelijk aan te tonen dat de datum van verbergen aanzienlijk later kan liggen dan de datum waarin de schat gevormd en in een pot gestopt werd. En verder is minstens zo belangrijk dat schatten zeker niet alleen in onzekere tijden verborgen werden. Zij konden ook best als reserve in huis verstopt worden, bijvoorbeeld in een potje onder de bedstee. Welgestelde Leidenaars verstopten bijna een kwart van hun vermogen in de vorm van gouden munten als appeltje voor de dorst. Verder bestond dat vermogen voor ruim tien procent uit kontanten in huis, voor ruim een derde uit onroerend goed en een schip en voor ruim tien procent uit geldswaardige papieren. Het hier gelegde verband tussen geldomloop en de waarde van boedels verdient overigens dringend nadere studie.

Jan Lucassen
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Huub Sanders, met medewerking van Els Hiemstra-Kuperus, *Beelden van streven. Een documentaire over sociale bewegingen aan de hand van beelden uit de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis / Images of aspiration. A documentary on social movements based on images from the collection of the International Institute of Social History* (Amsterdam: Aksant, 2005) [328] p. ISBN 9052601909

Beelden van streven past niet probleemloos in een categorie. De lijvige uitvoering, het overvloedige beeldmateriaal en het bescheiden tekstgebruik duiden op een collectie-catalogus. Tegelijkertijd verraadt de tekst dat de auteurs meer beogen dan een toelichting te geven op de foto's, posters, prentbriefkaarten, buttons en andere voorwerpen uit de collectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Samensteller Huub Sanders hoopt dat de uitgave bijdraagt aan de waardering van de verzameling en vooral aan het gebruik ervan als onderzoeksbron. Zijn gepassioneerde oproep om beeldbronnen van het IISG tot leven te wekken, maken het boek tot een pleidooi dat de gebruikelijke ingetogenheid van een catalogus overstijgt. De titel refereert niet alleen aan het ideologische streven dat het beeldmateriaal voortbracht, maar ook aan de ambitie om deze collectie voor onderzoek te promoten.

Sanders' passie is invoelbaar voor ieder die is geïnteresseerd in historische beeldbronnen. De collectie in het IISG bestaat uit meer dan 1.000.000 items. Het is dan ook een zegen dat deze digitaal toegankelijk is. *Beelden van streven* biedt de lezer met een selectie van 526 afbeeldingen een bondig overzicht, een overzicht dat via digitale media alleen na volhardend 'doorklikken' kan ontstaan.

Dat neemt niet weg dat er kanttekeningen zijn te plaatsen. Sanders schrijft: 'In dit boek gaan we in beelden op zoek naar sociale bewegingen die emancipatie nastreven'. Het blijkt een zoektocht gebaseerd op vier categorieën, tevens hoofdstukken, die niet bijdragen aan een heldere presentatie: 1. Het individu, 2. De omgeving, 3. De organisatie en 4. Het handelen, afgewisseld met intermezzo's: 1. Godsdienst, 2. De staat en 3. Populisme. Een literatuuropgave en een register besluiten het geheel. Het is een afbakening die onduidelijk blijft voor de catalogusgebruiker die de inleiding overslaat maar ook voor wie deze wel leest, is de categorisering niet eenduidig.

Een probleem is dat aanduidingen van maatschappelijke overtuigingen, organisaties en uitdrukkingsvormen willekeurig lijken gebruikt. Zo omvat 'Het individu' zeer gevarieerde thema's als 'alfabetisering', 'dienstweigering', 'sex' en 'scholing'. De categorie 'De omgeving' behelst 'kunst' en 'satire', maar ook 'helden', 'symbolen' en 'agitprop'. 'Het Handelen' betreft 'demonstraties' en 'stakingen', maar verrassend genoeg ook 'Amnesty International' en 'Solidarność', onderwerpen die men juist bij 'De organisatie' zou verwachten.

De toelichtende teksten zijn interessant als introductie en als verdieping. Informatief is ook de uitwerking van specifieke onderwerpen en personages door een verklarende tekst. Zo worden beeldbronnen over de republikeinse onderwijshervormer Francisco Ferrer Y Guardia (1859-1909) voorzien van een uitgebreid lemma.

De auteurs zijn echter te ambitieus om zowel een collectieoverzicht als een interpretatie te willen geven. Ofschoon nader onderzoek een begrijpelijke wens is gezien het veelzijdige beeldmateriaal, biedt een catalogus slechts de ruimte voor algemene beschouwingen. Daarnaast wordt het boek ontsierd door een onrustige bladspiegel van voortdurend verspringende Engelse en Nederlandse teksten, foutjes in de alineastructuur en de schrijfstijl.

De samenstellers vallen te prijzen om de hoogwaardige kwaliteit van de afbeeldingen als 'volledige, onbewerkte archiefdocumenten'. Behalve het aantrekkelijke

resultaat dat de keuze oplevert, benadrukt deze het cruciale belang om in onderzoek over een nauwkeurige reproductie te beschikken. Zo vullen twee prachtige houtsneden uit Thomas More's *Utopia* (1518) twee hele pagina's. Antieke prenten en foto's werken met hun vlekken en slijtagesporen zo levensecht dat de onderzoeker de neiging voelt om witte archiefhandschoenen aan te trekken.

Het boek toont roodbruine of sepiagele 'zwart wit'-foto's die de liefhebber een plezier doen. Informatie over de afbeeldingen staat vermeld in het register, waarbij de samenstellers waarschuwen voor de kwaliteit. Het is een herkenbaar en waarschijnlijk onvermijdelijk probleem bij een collectie met een leeftijd en omvang als die van het IISG.

Het overzicht door de tijd en ruimte heen vormt de grote aantrekkingskracht van het boek. De Chinese kaart (1981) die met de eenvoud van een pictogram kinderen tot lezen en schrijven aanzet, vormt een boeiend contrast met een Russische poster (1920) van een heroïsche ruiter met een vergelijkbare boodschap. Een Ethiopische pentekening (1970's) van een schoolklas toont behalve stilistische en ideologische verschillen de minimale omstandigheden waaronder scholieren in de buitenlucht onderwijs krijgen.

Naast verschillen zijn er ook verrassende overeenkomsten, zoals tussen de foto's van hippies die Marokko doorreisden in 1970 die in haardracht, kleding en woonomstandigheden veel lijken op de mensen in de Duitse leefgemeenschap 'Wendepunkt', vijftig jaar eerder.

Beelden van streven brengt effectief de beeldcollectie van het IISG onder de aandacht van een algemeen publiek én onderzoekers. Als pleidooi voor historisch onderzoek missen de fraaie reproducties en de levendige tekst hun uitwerking niet. De gecombineerde methode van een collectiepresentatie en een reflectie daarop is minder succesvol. De helderheid van de presentatie wordt gehinderd door een onduidelijke categorisering en onuitgewerkte interpretaties.

Marga Altena

Hanno Brand (ed.), *Trade, diplomacy and cultural exchange. Continuity and change in the North Sea area and the Baltic c. 1350-1750* (Hilversum: Verloren, 2005) 226 p. ISBN 9065508813

De kusten van de Noordzee en de Oostzee waren in de vroegmoderne tijd door contacten over water onderling relatief goed bereikbaar. Er waren dus intensieve onderlinge handelscontacten. De bundel *Trade, diplomacy and cultural exchange* gaat op aspecten daarvan in. De bundel is opgedeeld in drie delen; een over handel, een over economische politiek en een restcategorie, geordend rond het idee van een gemeenschappelijke cultuur.

Het deel over handel opent met een bijdrage van Clé Lesger en Eric Wijnroks, waarin de *gateway-analyse* waaraan Lesger eerder al Amsterdam onderwierp, wordt toegepast op Antwerpse kooplieden in chamois leer en vele andere goederen. Namen van kooplieden uit dit netwerk duiken ook weer op in de studie van Michiel de Jong over de Nederlandse kooplieden die met de Zweedse kroon handelen in koper en ijzer, dat nodig was voor de wapenijverheid in de Republiek. En die metalen komen weer terug in Leos Müllers beschrijving van het netwerk van Hollandse kooplieden in Zweden, die daar van alles leveren om de Zweedse economie te moderniseren, van

verzekeringen tot geschoolde arbeid. Een buitenbeentje in dit groepje studies is Andrew Little's studie over Britse zeelieden op de Nederlandse vloot. Hij vestigt de aandacht op het interessante nieuwe gegeven dat er nogal wat Engelse zeelieden op de vloeten van de Republiek dienden.

Het tweede blok artikelen heeft als thema *Economic policies in the Hanse region* meegeregen. Job Westrate brengt de handel tussen Dordrecht en het Duitse achterland rond 1550 in kaart, gebaseerd op de informatie die riviertolten leveren. Hij onderscheidt moderne en traditionele handel, en treft ze allebei aan. Redacteur Hanno Brand gaat in op de rol van Habsburgse diplomaten tijdens de Hollands-Wendische oorlog van 1510-1514. Het lukt de eens zo machtige Lübeckenaars in deze oorlog niet om de Hollanders uit de Oostzee te verdrijven en Brand laat zien dat de Brusselse regering daarbij effectieve steun verleende. Mike Burkhardt laat zien dat het Kontor van de Hanse in Bergen niet – zoals formeel vastgelegd was – geheel afgesloten was van de omringende Noorse samenleving. In tegendeel, er waren op allerlei niveaus uitwisselingen tussen Noren en de kooplieden en hun personeel. Ook Justyna Wubs-Mroczek schrijft over Bergen. Zij concentreert zich op de biermarkt, en beschrijft hoe Scandinavië overgaat op hopbier, overigens in lijn met wat er elders in Europa gebeurt.

De laatste twee studies gaan daarmee feitelijk al in op het thema van het derde blok: culturele uitwisselingen. De in dit blok bijeen gebrachte studies richten zich echter vooral op hoge cultuur. Vincent Robijn gaat in op de schepenmemorie, een corporatie waarin de leden van de Kampense raad elkaar steun en verzorging van hun zielenheil boden. Lars Hendrikman komt wat meer aan het eigenlijke thema van culturele uitwisseling toe door niet alleen in te gaan op Christiaan 11 van Denemarkens voorliefde voor Nederlandse schilders, en de wijze waarop de vorst zich laat afbeelden te plaatsen in de Europese cultuurgeschiedenis. Ook op minder *high brow* niveau is Christiaan 11 een goed symbool voor de thematiek van de bundel. Als onderkoning van Noorwegen werd hij in 1507 in Bergen verliefd op Duveke, wier moeder Birgit Willems uit Amsterdam afkomstig was en in Bergen een kroeg begon nadat Duvekes vader, een koopman, overleden was. Duveke en Birgit hadden een merkbare Nederlandse invloed op Christiaan 11, in ieder geval totdat deze een wettig huwelijk met Isabella van Oostenrijk sloot. Omdat Isabella in Mechelen woonde, vormde ook dat huwelijk overigens een band met de Nederlanden, dat het voor Christiaan logisch maakte om zijn iconografische programma voor een belangrijk deel door in de Nederlanden werkzame kunstenaars uit te laten voeren. In dit blok laat een studie van Joop Koopman zien hoe de overheid van de Republiek in zijn censuurpolitiek niet ongevoelig was voor de meningen van buitenlandse vorsten. Als men zich echt zorgen maakte, werden voor buitenlandse hoven onwelgevallige publicaties inderdaad bestreden; in andere gevallen ging het de gezagsdragers in de Republiek slechts om de indruk te wekken dat men dat deed. Overigens konden ook publicaties van buitenlandse vorsten zelf door de censuur getroffen worden. Hans van Koningsbrugge verzamelde enige reacties in de Republiek op de Zweedse koning Gustav 111, maar zijn collectie oogt nogal toevallig. Cornelius Hasselblatt, ten slotte, gaat in op buitenlandse invloeden op de Estse literatuur. Vooral de laatstgenoemde studies laten zien dat deze bundel niet helemaal ontkomen is aan het lot van veel congresbundels, namelijk dat niet alle bijdragen even goed bij het thema van de bundel passen.

Deze zeer korte samenvattingen van de geboden bijdragen laten wel zien dat de thematiek van handel, de daardoor veroorzaakte culturele contacten en de pogingen van de overheid om een en ander te beheersen in deze studies steeds terugkeren. Kennelijk is de natuurlijke samenhang van deze kuststreken voldoende om enige cohesie

te scheppen. Met uitzondering van de laatste bijdragen heeft deze bundel een grotere eenheid dan meestal het geval is met gebundelde oogsten van workshops. Die eenheid is kennelijk een late erfenis van de Hanze, zoals ook Dick de Boer in zijn inleiding het Groningse onderzoeksprogramma op dit gebied kwalificeert. Een meer systematisch en samenhangend onderzoek zou wellicht kunnen bijdragen aan de kwantificatie van migratiestromen, handelsbewegingen, financiële en economische instituties, prijsconvergenties en handelsverdragen en die vergelijken met wat er in andere regio's plaatsvond. Dat zou een mooi doel zijn voor vervolgprojecten van het Groningse Hanze Studiecentrum.

Lex Heerma van Voss

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

Joep de Hart, *Voorbeelden & nabeelden. Historische vergelijkingen naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005)
III p. ISBN 9037702481

Met name vanaf het jaar 2000 en alle dramatische gebeurtenissen die Nederland en de wereld sindsdien hebben meegemaakt, is de behoefte aan een snelle duiding van ontwikkelingen in de samenleving sterk toegenomen. Ook psycholoog en socioloog De Hart van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft met zijn ruim honderd pagina's tellende essay *Voorbeelden & nabeelden* daaraan een bijdrage geleverd. De Hart behandelt in zijn boekje vier onderwerpen die de samenleving in de afgelopen honderd jaar danig hebben beroerd: dramatische overlijdens en begrafenissen, Koninklijke huwelijken en de door voetbal ontketende oranjekeortsens. De Hart wenst binnen het genre van een essay zowel historische parallellen te maken als analyses van de moderne samenleving te geven. Deze ambitie dwingt de auteur om de zaken summier uit de doeken te doen en met grote stappen zijn onderwerpen te behandelen. Daarbij steunt hij vooral op ouder onderzoek of eerder verrichte duidingen. De historische vergelijking tussen de begrafenissen van Pim Fortuyn en Domela Nieuwenhuis en de emoties daaromheen, na elkaar beschreven, levert in feite als conclusie niets nieuws op dan de clichématige constatering dat er overeenkomsten en verschillen waren. De begrafenissen van Johnny Jordaan en André Hazes worden 'exemplarisch' genoemd voor de nieuwe emotieve ruimte die er sinds de jaren zestig zou zijn ontstaan. Dat leidt dan soms tot evaluerende zinnen als: 'In het verzuilde Nederland lagen ook qua gevoels-huishouding grote groepen permanent in dezelfde haven, terwijl tegenwoordig elk scheepje op zijn eigen kompas wenst te varen' (p. 35), als een metafoor voor het toenemend publiek uiting geven aan individuele emoties. Verder lezen we vooral gezichtspunten en duidingen die we al eerder in de commentaren direct na Hazes' herdenkingsdienst in de Arena konden lezen. Aan een historische *vergelijking* van de rouwverwerking rond beide zangers komt de auteur niet toe.

Ook in de paragraaf over de huwelijken van Juliana, Beatrix en Willem-Alexander komen de 'Conclusies en overwegingen' voornamelijk neer op bekende refreinen als 'de bom', 'de kus' en 'de traan'. Het bronnengebruik is soms opmerkelijk eenzijdig, zoals wanneer de citaten van slechts één enkele journalist een veel te centrale plaats in de analyse krijgen. Een journalist kreeg daarbij bovendien het verwijt 'nogal apodictische conclusies' te trekken en, zo voegt De Hart er verder aan toe, 'Veel verder gaan de analyses niet' (p. 46). Maar die conclusie zou evengoed op De Hart zelf van toepassing

kunnen zijn. De ambitie of pretentie die de titel van zijn boekje uitstraalt kan De Hart zelf ook niet waarmaken.

De slotbeschouwing is teveel een alomvattende bricolage van de uiteenlopende verklaringsmodellen en analyses die we de afgelopen jaren in de media hebben zien passeren, en dat door zijn haast holistische benadering en gebrek aan feitelijke onderbouwing te vrijblijvend is en daarmee onvoldoende overtuigend. Het is verleidelijk de ‘nieuwe’ uitingen van emotie in één keer te willen verklaren, maar zonder voldoende historisch en empirisch onderzoek blijft dit te veel in de lucht hangen. Te vaak baseert de auteur zich slechts op een enkele quote van de een of andere commentator.

Het probleem is misschien dat De Hart teveel ineens wilde of, van zijn baas, het SCP, moest doen. Het ministerie van Binnenlandse Zaken heeft namelijk het SCP opdracht gegeven, onderzoek te doen naar ‘de Nederlander’, die men ten departemente onvoldoende zou kennen. Dit onderzoek is als een ‘belangrijk beleidsthema op de strategische kennisagenda gezet’ zoals dat in modern Haags beleids-blurb heet. De Harts essay is gepresenteerd als een eerste deelstudie van het grote onderzoeksproject over ‘De ongekende burger’. Ik zie daarom uit naar diepgravender studies die als gevolg daarvan het licht zullen gaan zien. Ik hoop dan wel dat er niet alleen sprake zal zijn van de aangekondigde sociaal-psychologische en sociologische perspectieven, maar dat het project ook op basis van degelijk veldwerk en empirisch onderzoek zal geschieden. Historische ‘vergelijkingen’, zoals in dit essay slechts op een pseudo-functionele wijze geoperationaliseerd, hoeven daar op die wijze voor mij niet in terug te komen.

Peter Jan Margry
Meertens Instituut, Amsterdam

Theo Engelen en Arthur P. Wolf (eds.), *Marriage and the family in Eurasia. Perspectives on the Hajnal hypothesis*. Life at the extremes Volume 1 (Amsterdam: Aksant, 2005) 367 p. ISBN 9052601522

Dit boek is het eerste deel uit een serie die de demografische regimes van Europa en China tijdens de moderne tijd wil vergelijken. In de serie wordt gewerkt met individuele levensloopgegevens van Nederlandse (1780-1870) en Taiwanese (1860-1925) geboortecohorten, samengesteld op basis van bevolkingsregisters.

Het eerste deel gaat in op een theoretische discussie rond John Hajnals opvattingen over ‘het Europese huwelijkspatroon’ tegenover de rest van de wereld. De Hajnal-hypothese veronderstelt het bestaan van een denkbeeldige lijn in Europa, lopende van Triëst tot Sint-Petersburg. Het gebied ten westen van die grens kenmerkt zich door een in de wereld uniek demografisch patroon met weinig huwelijksintensiteit, hoge huwelijksleeftijden en nucleaire families.

Uit de discussie naar de intellectuele achtergrond van de hypothese van Hajnal door Georg Fertig en Theo Engelen blijkt dat er onenigheid bestaat over het gewicht dat aan de hypothese moet worden toegekend. In de inleiding stellen Engelen en Wolf een conceptuele piramide van drie niveaus voor: de Hajnal-hypothese kan op louter etnografische wijze worden geïnterpreteerd, namelijk als vaststelling dat het Europese demografische systeem uniek is in de wereld. Naar het tweede niveau verwijst men als de *niche-hypothese*, waarin de voorwaarde van economische zelfstandigheid van de mannelijke partner voor het huwelijk als verklarende factor wordt beschouwd voor de unieke Europese situatie. Ten slotte kunnen de opvattingen van Hajnal worden begrepen als een

omvattende demografische theorie, de *evenwichtshypothese*. Hierin ziet men het Europese huwelijkspatroon als regulator tussen economisch welzijn en bevolkingsgroei.

De artikelen van Hendrickx, Viazzo en van Pakans en Wetherell onderzoeken in respectievelijk Noord-West, Zuid- en Oost-Europa de geldigheid van de Hajnal-hypothese op etnografisch niveau. Ondanks belangrijke nuanceringen wordt de hypothese bevestigd. Saito, Wolf, Ying-Chang en Gates bevestigen in hun artikelen over Oost-Azië dat er een fundamenteel verschil bestaat tussen Europa en 'de rest van de wereld'. Over de geldigheid van de niche-hypothese bestaat meer onenigheid, zo blijkt bijvoorbeeld uit de bijdragen van Klep en Das Gupta. Deze laatste sluit zich ook aan bij de evenwichtshypothese.

Aan bod komt ook de *life cycle service*, waarmee men doelt op de grootschalige tewerkstelling van jongens en meisjes als inwonende dienstbode als levensfase vóór het huwelijk in pre-industrieel Europa. Volgens Hajnal is dit door Laslett als typisch Europees geformuleerd fenomeen één van de essentiële componenten van het Europese huwelijkspatroon omdat het onder andere de hoge huwelijksleeftijden in stand houdt. Gates en Hendrickx onderzoeken in hun bijdrage de verhouding tussen arbeid van jongeren en huwelijkspatronen in verschillende Europese en Aziatische contexten. In plaats van een scherpe Oost/West-dichotomie, gewagen de auteurs eerder van een breed en complex spectrum aan mogelijkheden met Noord-West-Europa en China als extremen. Uit de studie van Japan blijkt bijvoorbeeld dat een huwelijkspatroon met late huwelijksleeftijden ook kan bestaan in maatschappijen waar vrouwen geen uitzonderlijke graad van autonomie hebben. De vergelijking suggereert ook dat een systeem van hoge huwelijksleeftijden een belangrijke factor kan zijn in de overgang naar industrieel kapitalisme.

Hajnal zelf meende dat de *life cycle service* essentieel is in de Europese pioniersrol in de industriële transitie. Door dat systeem leveren vrouwen tijdens hun biologische topjaren een bijdrage aan de economie in plaats van aan de populatie. In een tweede bijdrage van Gates wordt die veronderstelling vanuit een gender-perspectief op de korrel genomen. Uit de vorige bijdrage bleek al dat in bepaalde Zuid- en Oost-Europese maatschappijen mét *life cycle service*, een strenge ouderlijke en overheidscontrole op meisjes en vrouwen de overgang naar industrieel kapitalisme vertraagt. Uit Gates' vergelijking van vrouwenarbeid door de levensloop in Europa en China heen, blijkt dat de Chinese arbeidsinbreng van vrouwen gedurende het hele leven mogelijk gelijk is aan of groter is dan in Europa. Hajnals redenering gaat dan niet meer op. De snellere opgang naar het industrieel kapitalisme van Europa is eerder te wijten aan het inschakelen van arbeidsbesparende middelen, terwijl in China eerder sprake is van een intensivering van vrouwenarbeid. De specifieke comparatieve aanpak van Gates biedt een uiterst interessante invalshoek voor verder onderzoek, maar zal moeten worden uitgebreid en verfijnd. De vergelijking tussen Chinese textielarbeidsters en Europese melkmeisjes is nogal simplistisch.

Er wordt niet geëxpliciteerd voor welk publiek dit boek bedoeld is. Aangezien het op diepgravende wijze één van de meest centrale kwesties binnen de historische demografie en de sociale geschiedenis behandelt, is het een erg waardevol werk voor zowel ervaren als beginnende onderzoekers. Hoewel de inhoud van de zogenaamde Hajnal-hypothese naar voren komt uit meerdere bijdragen, was het voor de lezer wel duidelijker geweest als er in het inleidende hoofdstuk een korte samenvatting van de inhoud van Hajnals these over het Europese huwelijkspatroon was opgenomen.

Jan Kok en Marco H.D. Van Leeuwen (eds.), *Genegenheid en gelegenheid. Twee eeuwen partnerkeuze en huwelijk* (Amsterdam: Aksant, 2005) 339 p. ISBN 9052601526

Dit verzamelwerk vindt zijn oorsprong in de studiedag 'Endogamie en partnerkeuze in Nederland en Vlaanderen' op 22 november 2002 in Amsterdam. De redacteurs willen een antwoord geven op de vraag in hoeverre partnerkeuze in West-Europa, en in het bijzonder in Nederland en Vlaanderen, een zaak was van de partners zelf. Dit antwoord wordt gezocht in een breed overzicht van het historische en sociaalwetenschappelijke onderzoek naar partnerkeuze in Vlaanderen en Nederland.

De auteurs behandelen het onderwerp vanuit verschillende invalshoeken en met uiteenlopende bronnen. Pieter Stokvis tracht aan de hand van huwelijksadvertenties en egodocumenten een zicht te krijgen op de evolutie van de verzuchtingen van de adverteerders en hun familie van de Franse Tijd tot het einde van de twintigste eeuw. Van Leeuwen, Maas en Mandemakers onderzoeken de sociale endogamie en de rol van de familie daarin in Nederland in de periode 1840-1940 aan de hand van de informatie uit huwelijksakten die zijn opgenomen in de Historische Steekproef Nederland (HSN), een databank met gegevens over een steekproef uit de hele Nederlandse bevolking. De endogamie tijdens de negentiende eeuw binnen een aantal sociale groepen: middengroepen, de stedelijke arbeidersklasse, boeren en de hoge burgerij, wordt onderzocht aan de hand van verschillende bronnen door de auteurs Van Tilburg, Van de Putte, Damsma en Kok en De Nijs. Zowel Van Poppel en Ekamper als Kok en Mandemakers onderzoeken ook op basis van huwelijksakten de evolutie van geografische endogamie in de negentiende en twintigste eeuw in enerzijds Gouda en anderzijds Zeeland en Utrecht. In de bijdragen van Esveldt en Van Poppel en van Schrover staat de invloed van etniciteit op de partnerkeuze centraal. De eersten maken gebruik van een vragenlijst waarin personen van Turkse of Marokkaanse afkomst in Nederland toelichting geven bij hun partnerkeuze halverwege de jaren negentig van de twintigste eeuw. De tweede vergelijkt op basis van bevolkingsregisters huwelijkspatronen van Duitse migranten in Utrecht en andere Utrechtenaren in de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw.

Verfrissend zijn onder andere de bijdragen geleverd door Rutten en De Hoog. Rutten onderzoekt de invloed van de staat op partnerkeuze aan de hand van huwelijksakten in Limburg dat in 1839 wordt verdeeld in een Belgische en Nederlands deel. De impact van etniciteit op partnerkeuze wordt vaak onderzocht, zoals ook in dit boek. De invloed van de staat is minder vanzelfsprekend en veel minder bestudeerd. Ondanks het feit dat de integratie van Limburg in Nederland moeizaam verliep, loopt het percentage gemengde huwelijken tussen Nederlanders en Belgen al snel na de scheiding terug. De segregerende invloed van de staat wordt onder andere uitgeoefend via de nationale omkadering van het verenigingsleven en onderwijsinstellingen en de nationale inkleuring van de berichtgeving in de media. Jammer is dat de auteur zich enkel kan beroepen op bronnen uit dorpen aan de Nederlandse kant van de grens.

Kees de Hoog onderzoekt endogamie en plaatsen waar jongeren (eerste huwelijken) en ouderen (niet-eerste huwelijken) hun toekomstige partners kunnen ontmoeten na de Tweede Wereldoorlog. Deze vergelijking is interessant omdat in het historisch onderzoek naar huwelijk en partnerkeuze tweede en volgende huwelijken veelal verwaarloosd worden. Bij niet-eerste huwelijken komt sociale endogamie minder voor. De invloed van ouders en vrienden is sterk afgenomen. Maar anderzijds zijn de ontmoetingsplaatsen voor ouderen beperkter, waardoor zij zich meer op de georganiseerde huwelijksmarkt storten. Vooral voor oudere vrouwen is het moeilijk een

nieuwe partner te vinden. Voor jongeren bestaan uiteenlopende plaatsen waar zij ‘verkiezbare gelijken’ kunnen aantreffen.

Genegenheid en gelegenheid komt ruimschoots tegemoet aan zijn doelstellingen: de veranderende voorkeuren en beperkingen met betrekking tot partnerkeuze worden in verschillende contexten en op diverse traditionele en innovatieve manieren bestudeerd. Zoals door de redacteurs in een inleidend hoofdstuk wordt aangegeven, kunnen niet alle aspecten in verband met partnerkeuze worden behandeld (p. 18-22). Een belangrijk facet dat grotendeels buiten beeld blijft, is de mate waarin de aspiraties van de (huwelijks)partners en hun omgeving al dan niet worden ingevuld of zelfs worden overtroffen. Sociale mobiliteit door middel van het huwelijk is nochtans een voor de hand liggend onderzoeksonderwerp.

Christa Matthys
Universiteit Gent

Erika Kuijpers, *Migrantenstad. Immigranten en sociale verhoudingen in 17^e-eeuws Amsterdam* (Hilversum: Verloren, 2005) 447 p. ISBN 906550852X. Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Utrecht 2005.

Erika Kuijpers promoveerde in 2005 op haar onderzoek naar migranten, die in de zeventiende eeuw naar Amsterdam kwamen. Kuijpers wilde niet alleen een verhaal vertellen over deze migranten, maar ook over de stad Amsterdam en hoe die door de komst van migranten veranderde. De stad groeide door de komst van migranten en de snel groeiende stad trok nieuwe migranten aan. In de stad ontstond een omvangrijke onderklasse van migranten, die in een substad gescheiden leefden van de overige Amsterdammers.

Het onderzoek van Kuijpers is bewonderenswaardig in meerdere opzichten. Onderzoek naar migranten in de vroegmoderne tijd is niet eenvoudig. Migrantentebrekken in heel veel bronnen. In de ondertrouwakten – een door historici van deze periode veelvuldig gebruikte bron – blijft 60 tot 80 procent van de migranten buiten beeld, schat Kuijpers. De migranten waren al getrouwd, trouwden nooit of vertrokken weer voor ze trouwden. In poorterboeken of lidmaatregisters kwamen migranten nog minder voor. Van de tijdelijke inwoners van Amsterdam, die veelal jong, ongehuwd en kinderloos waren, is het moeilijk een beeld te krijgen.

Het is Kuijpers desondanks gelukt om over haar onderwerp heel veel informatie boven water te krijgen uit zeer uiteenlopende bronnen. In de bijlage wordt een mooi overzicht gegeven van het speurwerk in tal van bronnen. De bijlage bevat ook een groot aantal tabellen dat de beweringen in de hoofdtekst onderbouwt. Op sommige punten stoelt het betoog – zoals verwacht kan worden voor deze periode en dit onderwerp – op aannames, maar Kuijpers weet die zeker aannemelijk te maken.

Voor migrantenvrouwen is het vinden van gegevens nog moeilijker dan voor mannen. In veel publicaties heeft dat er toe geleid dat migrantenvrouwen ontbreken. Het boek van Kuijpers is in positieve zin een uitzondering omdat is geprobeerd systematisch aan migrantenmannen en -vrouwen gelijke aandacht te besteden.

Het boek toont aan hoe belangrijk netwerken waren voor migranten. Via die netwerken vonden ze huisvesting, werk en een huwelijkspartner. Uit eerdere publicaties wisten we al dat die netwerken van migrantenmannen en -vrouwen niet gelijk waren. Een mooie bijdrage van het boek van Kuijpers aan de discussie over het belang van net-

werken, is dat zij laat zien dat niet alleen de aard, maar ook de functie van de netwerken voor mannen en vrouwen verschilde. Migrantenvrouwen hadden het sociale netwerk ook nodig om, als nieuwkomers in een stad, hun eerbaarheid opnieuw te laten ijken. Voor mannen speelde dat minder. In de groeiende en in toenemende mate anoniemer wordende stad kon eerbaarheid steeds moeilijker door afkomst worden bewezen. Dat gold voor alle inwoners van de stad, maar voor migranten gold dat in versterkte mate. Voor migrantenvrouwen was – meer dan voor migrantenmannen – hun eerbaarheid onderdeel van hun sociaal kapitaal. Eerbaarheid was nodig om een goede partner te vinden, een goede betrekking of een plek om te wonen. Die eerbaarheid kon verworven worden door een vrome levenswandel of kerklidmaatschap. Kuijpers laat zien dat migrantenvrouwen, meer dan migrantenmannen, lidmaat van een kerk werden en bleven. Wellicht verplichtten ze ook hun dochters lidmaten te blijven, want Kuijpers constateert op dit punt ook verschillen tussen dochters en zonen. De eerbaarheidstrategie was ingewikkeld. Ook oneervolle vrouwen gingen naar de kerk en ook oneervolle vrouwen kregen daar aalmoezen. Kuijpers schetst een mooi beeld van scheldende, dronken, hoererende vrouwen in de kerk. Voor een herijking van de eerbaarheid moesten eerbare vrouwen dus niet alleen naar de kerk gaan, maar zich ook nadrukkelijk afzetten tegen de oneerbare vrouwen, die daar eveneens heen gingen. Dat resulteerde in een stroom klachten over kerkbezoekers en juist via die klachten krijgen we als historici weer een mooi beeld van de nieuwkomers en de verschuivende verhoudingen in de stad.

De centrale vraag van het onderzoek was: hoe verliep de integratie van de nieuwkomers in Amsterdam? Kuijpers is in haar antwoord op die vraag erg voorzichtig en houdt een heleboel slagen om de arm. Daarmee doet ze niet helemaal recht aan de hoeveelheid werk die in dit boek is gestoken en aan de mooie vondsten die het onderzoek heeft opgeleverd. Iets meer stelligheid had gemogen aan het einde van dit boek, waardoor we nog steeds niet alles weten, maar toch veel meer over de zeventiende-eeuwse migranten.

Marlou Schrover
Universiteit Leiden

Albert Eggens, *Van daad tot vonnis. Door Drenten gepleegde criminaliteit voor en tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Drentse Historische Reeks 13 (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2005) 282 p. ISBN 9023241460. Tevens verschenen als proefschrift aan de Rijksuniversiteit Groningen 2005.

De invloed van de oorlog op de criminaliteit is een vraagstuk dat de geesten al lang beroert. Criminologen allerhande zagen in de uitzonderlijke oorlogsomstandigheden een uitstekende *testcase* om het belang van omgevingsfactoren voor de verklaring van de misdadigheid na te gaan. Zo werd in tal van criminologische studies in bijna alle Europese landen de Eerste Wereldoorlog als een grootschalig sociaal experiment behandeld. Ook in Nederland werd er een stijgende criminaliteit vastgesteld. Het is de verdienste van de Groningse historicus Albert Eggens dat in zijn proefschrift de relatie tussen oorlog en misdadigheid weer aan de orde wordt gesteld aan de hand van een Drentse *casestudy*.

De auteur beperkt zich geenszins tot een geïsoleerde analyse van de criminaliteit tijdens de Eerste Wereldoorlog. Vanuit de overtuiging dat er een samenhang bestaat

tussen sociale condities en misdaad, biedt *Van daad tot vonnis* een omvattende analyse van de Drentse criminaliteit tijdens de eerste twee decennia van de twintigste eeuw aan de hand van twee steekproeffaren (1900 en 1906) en de gehele periode 1911-1918. Centraal staat de vraag of misdaad en geringe sociale cohesie met elkaar verband houden en welke sociaal-economische omstandigheden specifieke types criminaliteit in de hand werken. De auteur tracht die vragen te beantwoorden aan de hand van een indrukwekkende kwantitatieve analyse van de sociale, demografische en geografische achtergronden van mensen uit vier zorgvuldig afgebakende onderzoeksgebieden in Zuidoost-Drenthe die voor diverse delicttypes (door de auteur gegroepeerd in gewelds-, gezags-, vermogens- en 'oorlogscrisiscriminaliteit') door de arrondissementsrechtbank vervolgd werden. Ook op de bestraffing wordt uitvoerig ingegaan. Het uitstekend gestructureerde boek is zonder meer pionierswerk: de historische studies over misdaad in de 20ste eeuw zijn in Nederlands én internationaal perspectief vooralsnog erg schaars.

Eggens komt tot de conclusie dat de criminaliteit tijdens de oorlog goeddeels smokkel en overtredingen in verband met de distributiewetgeving behelste. Het aandeel van de andere drie delicttypes liep terug door de oplopende 'oorlogscrisiscriminaliteit'. Met het oog op de maatschappelijke stabiliteit en de neutraliteit voerde de Nederlandse overheid nieuwe wetten en bepalingen in om de productie en distributie van consumptiegoederen te normeren en de smokkelhandel naar Duitsland aan banden te leggen. De auteur wijst er dan ook terecht op dat de verschuivingen in de cijfers tijdens de oorlog in eerste instantie aan het vervolgingsbeleid toegeschreven dienen te worden. De globale analyse lijkt uit te wijzen dat inwoners van gebieden met een betrekkelijk geringe sociale cohesie zich inderdaad vaker schuldig maken aan criminaliteit dan de bevolking van gebieden met een grote sociale stabiliteit. De pionierssamenleving van het actieve verveningsgebied (en in mindere mate de stad Coevorden) zou *in concreto* criminogener zijn dan de oude landbouwdorpen en het voormalige verveningsgebied. Toch hoedt Eggens zich voor monocausaliteit: hij haalt ter verklaring een samenspel van factoren aan, zoals losse sociale bindingen, zwakke sociale controle, hoge bevolkingsdichtheid en (gevoelens van) sociale achterstelling.

De waardering voor het pionierswerk neemt niet weg dat een aantal kanttekeningen op zijn plaats is. De studie is onvoldragen op bronkritisches vlak. De auteur geeft zich onvoldoende rekenschap van de implicaties van zijn keuze om zich haast exclusief te baseren op archieven betreffende vervolgte misdrijven, met andere woorden op het eindproduct van de strafrechterlijke keten. Onder specialisten bestaat er sinds lang een consensus dat als gevolg van de opeenvolgende schiftingsprocessen de betrouwbaarheid van cijfers afneemt naarmate ze later in die keten gesitueerd kunnen worden. De enkele keer wanneer Eggens toch cijfers over ingekomen én behandelde zaken naast elkaar zet, blijkt dat een dergelijke confrontatie de bruikbaarheid van veel van zijn kwantitatieve gegevens op losse schroeven zet. Cijfers over vervolgte criminaliteit zijn eerst en vooral revelerend voor de preoccupaties van overheden. Zo kan men zich afvragen of de geconstateerde hoge criminaliteitscijfers in de actieve verveningsgebieden niet in eerste instantie het wantrouwen van het repressieapparaat ten aanzien van de 'ongeregelde' arbeidersbevolking reflecteren. Uit onderzoek is daarnaast bekend dat 'buitenstaanders' met een gering sociaal kapitaal, zoals de veenarbeiders ongetwijfeld waren, een grotere kans maken om veroordeeld te worden dan 'gevestigden', die stevig waren ingebed in netwerken van horizontale en verticale relaties.

Niet alleen de aard van de gebruikte bronnen, maar ook de haast exclusief kwantitatieve aanwending ervan, leidt ertoe dat de lezer weinig over waarden, normen en aspiraties van de vervolgte personen te weten komt. Ten onrechte lijkt Eggens vaak uit te

gaan van een vanzelfsprekende mate van congruentie tussen waardepatronen van overheid en bevolking. Welke betekenissen door de actoren zelf aan de vervolgd gedragingen toegekend werden en welke sociale functies ze vervulden, komt de lezer nauwelijks te weten. De auteur lijkt dit gebrek zelf aan te voelen wanneer hij in het besluit aangeeft dat dé criminaliteit eigenlijk niet bestaat en dat een gedifferentieerde benadering zich opdringt. Maar de noodzakelijke stap verder, namelijk die naar een kwalitatieve interpretatie van de onderscheiden gecriminaliseerde gedragsvormen vanuit het perspectief van de betrokken actoren zelf, zet hij niet. Gevolg is dat hij bijvoorbeeld geweld ten onrechte reduceert tot agressie die bij gebrek aan sociale controle naar buiten komt zonder oog te hebben voor de sociale functies ervan als betekenisvolle actievorm binnen strategieën van informele conflictregulering.

Antoon Vrints
Universiteit Gent

Marloes Schoonheim, *Mixing ovaries and rosaries. Catholic religion and reproduction in the Netherlands, 1870-1970* (Amsterdam: Aksant, 2005) 280 p. ISBN 9052601860. Tevens verschenen als proefschrift aan de Radboud Universiteit Nijmegen 2005.

Mixing ovaries and rosaries is de handeditie van het in 2005 aan de Radboud Universiteit Nijmegen verdedigde proefschrift van Marloes Schoonheim. De auteur en haar onderzoek zijn voor de lezers van het *TSEG* geen onbekenden aangezien Schoonheim recent in dit tijdschrift een artikel publiceerde waarin ze de jaren zestig en zeventig uit haar onderzoek licht (*TSEG* 3 (2006) nr.2, 2-28). In essentie buigt de auteur zich over het verband tussen een hoge vruchtbaarheid en het rooms-katholicisme. De uitgebreide bibliografie toont aan dat het onderzoek zich niet in een historiografisch vacuüm beweegt. Spijtig dat het themanummer van de *Annales de démographie historique* uit 2003, getiteld *Religions et pratiques familiales*, niet in de bibliografie is opgenomen. Dit nummer is een ideale aanvulling op Schoonheims studie om verschillende landen met elkaar te vergelijken.

Het eerste hoofdstuk bestaat uit een historiografisch en methodologisch overzicht. Het onderzoek naar de Ierse casus toont als eerste in de rij het verband tussen religieuze overtuiging en demografisch gedrag. Vanuit de literatuur staat het voor Schoonheim vast dat het rooms-katholicisme, in tegenstelling tot andere denominaties, tot het laatste kwart van de twintigste eeuw hoge vruchtbaarheid bij haar gelovigen kon handhaven. Hoe is ze daarin geslaagd? Door middel van wat de auteur zelf *Mixing methods* (p. 62) noemt, besluit ze de culturele factoren achter het fertiliteitgedrag op drie niveaus na te gaan: op het macro-, meso- en microniveau oftewel nationaal, regionaal en individueel.

Hoofdstukken twee en drie bespreken het nationale en regionale niveau. Aan de hand van wetenschappelijke literatuur besluit Schoonheim dat voor het macroniveau de verzuiling bepalend was. Het systeem van verzuiling gaf, niet alleen aan de katholieke kerk maar eveneens aan de staat en de andere zuilen, de mogelijkheid om het morele leven van de burgers te reguleren. De katholieke zuil verstond daar ook het demografisch gedrag onder. Voor het mesoniveau bestudeerde de auteur zes Nederlandse gemeentes aan de hand van cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Schoonheim presenteert in dit hoofdstuk haar kunde als demografisch onderzoekster. Haar onderzoek laat haar echter niet toe verrassende conclusies te trekken: sociaal-eco-

nomische factoren zoals toenemende industrialisatie en culturele omstandigheden zoals migratie en religieuze heterogeniteit beïnvloeden de mate waarin de katholieke kerk het gedrag van haar gelovigen kan sturen.

Hoofdstuk vier brengt wel nieuwe inzichten aan. Daarin geeft de historica aan hoe de natalistische ideologie het leven van individuen bepaalde. Na een overzicht van katholieke doctrine omtrent huwelijk, ouderschap en contraceptie, geeft de auteur aan hoe deze opvattingen mogelijkwerijs werden geïnternaliseerd. Tenslotte laat Schoonheim aan de hand van in 1985 verzamelde en later gepubliceerde getuigenissen, katholieke moeders aan het woord over de invloed van de Kerk op de grootte van hun gezin en hun seksualiteitsbeleving. Dit deel van de studie is uitermate boeiend maar tevens methodologisch het zwakst uitgebouwd. De selectie van egodocumenten is bijzonder subjectief. Dit heeft alles te maken met de manier waarop de getuigenissen in 1985, via een advertentie, werden verzameld. De cultuurhistorische omkadering van deze bronnen is minimaal wat afsteekt tegen Schoonheims historiografisch en methodologisch goed uitgewerkte demografische onderzoek. Studies die een genderverschil wat betreft religieuze beleving of de vrouwelijke seksualiteit en lichamelijkheid, zoals Hera Cooks, *The long sexual revolution. English women, sex, and contraception. 1800-1975* (Oxford 2004), meer centraal plaatsen, waren bruikbaar geweest.

Schoonheim heeft een doorzocht en verdienstelijk boek geschreven. De handelseditie van Schoonheims onderzoek had echter een extra redactie verdiend zodat vormelijkheden eigen aan een proefschrift vermeden hadden kunnen worden. Daarnaast verbaast het dat primaire bronnen en secundaire literatuur niet afzonderlijk in de bibliografie zijn opgenomen. Schoonheims studie past perfect in het hedendaags onderzoek dat de seculariseringthese nuanceert door aan te tonen dat tot diep in de twintigste eeuw religie een factor, zowel ten goede als ten kwade, van betekenis bleef. Dit belang wordt door de auteur mooi geïllustreerd doordat ze haar boek laat beginnen en eindigen met enkele citaten uit de roman *The Unicorn* van de Ierse filosofe en schrijfster Iris Murdoch (p. 9 en p. 250). Deze roman demythologiseert, zoals de secularisering, het christendom maar Murdoch beschrijft vooral het leven als een blijvende geestelijke zoektocht. De katholieke hoofdpersonages uit Marloes Schoonheims boek lieten zich bij die zoektocht teveel leiden door rooms-katholieke *do's and dont's* met alle kwalijke psychologische, lichamelijke en materiële gevolgen van dien.

Thomas Buerman
Universiteit Gent

Willeke Los, *Opvoeding tot mens en burger. Pedagogiek als Cultuurkritiek in Nederland in de 18e eeuw* (Hilversum: Verloren, 2005) 368 p. ISBN 9065507779

Dat er aan het einde van de achttiende eeuw in Nederland hevig gediscussieerd werd over onderwijshervormingen en burgerschap is bekend. Willeke Los laat in haar dissertatie zien wat de voorlopers waren van deze discussie in het begin en het midden van de achttiende eeuw en maakt daarbij een expliciete connectie tussen de ideeën over onderwijs en opvoeding enerzijds en maatschappelijke en politieke hervorming anderzijds door te wijzen op de cultuurkritische aspecten van achttiende-eeuwse pedagogische opvattingen. Los bestudeert in dat kader pedagogische verhandelingen waarvan cultuurkritiek een deel uitmaakt en moralistische en cultuurkritische teksten waarvan opvoeding en onderwijs bestanddeel zijn, zoals de spectatoriale geschriften.

Het eerste deel van haar dissertatie bestaat uit een analyse van de pedagogische werken van Cats, Locke, De Crousaz, Van Effen en Rousseau. De cultuurkritische aspecten van deze teksten komen aan bod, alsmede hun receptie in Nederland. Het tweede deel van het boek is een beschrijving van de opvoedkundige prijsvragen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (1761-1766). Los' centrale these luidt dat de achttiende-eeuwse ideeën over opvoeding en onderwijs de weg hebben vrijgemaakt voor een notie van inclusief burgerschap. Kritiek op bestaande opvoedingspraktijken ging hand in hand met kritiek op het vermeende verval van de Nederlandse maatschappij, bijvoorbeeld de 'verfransing'. Vaderlandsliefde als onderdeel van de opvoeding vormde een aspect van de aangedragen oplossingen, maar in het algemeen kunnen de nieuwe pedagogische ideeën zelf gezien worden als onderdeel van een breder discours over maatschappelijke hervormingen. Auteurs als de Zwitserse hoogleraar De Crousaz en de spectator-schrijver Justus van Effen formuleerden een dubbel pedagogisch doel: kinderen moesten zowel opgevoed worden tot moreel ontwikkelde individuen als tot sociale burgers. Dit ideaal gold ook voor de midden- en lagere standen en zou later vertaald worden in de activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Met haar focus op de achtergronden van het pedagogische en politieke debat in de laatste decennia van de achttiende eeuw wijkt Los af van andere historici die dit debat juist vaak vanuit het (finalistische) perspectief van de Bataafse Revolutie en de daarop volgende onderwijshervormingen bestudeerden. Een van deze auteurs is Jan Lenders, wiens dissertatie over de pedagogische vernieuwingsbeweging rond 1800 Los tevens bekritiseert vanwege een gebrek aan contextualisering (zie: J.H.G. Lenders, *De burger en de volksschool: culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Leiden 1988)). Lenders zou context beschouwen als vaststaand gegeven in plaats van als een dynamisch geheel: Lenders zou zich beperken tot het laten zien hoe teksten in de context passen en er mede hun betekenis aan ontleen, maar niet laten zien dat deze teksten zelf betekenis geven aan de context (p. 16).

Dit laatste beoogt Los zelf wel te doen. In navolging van Quentin Skinner wil Los teksten in hun linguïstische en ideologische context plaatsen en bestuderen hoe de auteur omgaat met linguïstische en ideologische conventies. Door teksten te vergelijken springt in het oog hoe een auteur bestaande conventies manipuleert om een nieuwe ideologie te creëren. Vervolgens kan gekeken worden hoe deze nieuwe ideologie verweven raakt met bestaande praktijken (p. 18-19). Los brengt deze methode in praktijk door de opvoedkundige teksten in relatie tot elkaar en hun voorgangers alsmede de besprekingen van deze teksten in tijdschriften te bestuderen. Met uitzondering van de spectators zijn overige literaire bronnen zoals kinderboeken en pedagogische romans buiten beschouwing gelaten omdat 'hun betekenis vooral gelegen is in de popularisering en verspreiding van cultuurkritische pedagogische argumenten en minder in hun ontwikkeling' (p. 20). Naar mijn mening is de definitie die Los geeft van contextualisering beperkt. Een mooi voorbeeld van contextualisering is het recente boek van Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, *Kind van de toekomst: de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)* (Amsterdam 2005). Dit boek werd in hetzelfde jaar gepubliceerd als de dissertatie van Los en kon dus niet worden meegenomen, maar het is vreemd dat Los de eerdere artikelen van Baggerman en Dekker (en de dissertatie van Benjamin Roberts uit 1995) niet gebruikt om een schets te geven van de manier waarop pedagogische ideeën in de opvoedingspraktijk toegepast worden. Deze toepassing kan immers op haar beurt invloed hebben op de ontwikkeling van ideeën. Natuurlijk, een beperking tot opvoedkundige teksten en hun ontvangst in tijdschriften is begrijpelijk,

maar aangezien Los Lenders bekritiseert vanwege een gebrek aan context vind ik haar eigen definitie van contextualisering nogal mager.

Een ander bezwaar hangt samen met de vraag hoe vernieuwend het boek van Los daadwerkelijk is. Over pedagogiek en cultuurkritiek konden we ook al bij Sturkenboom (1998) en Kloek en Mijnhardt (2001) lezen. Deze werken worden weliswaar in voetnoten genoemd, maar Los gaat niet met hen in debat. Waarom is vooral het oudere werk van Lenders uit 1988 ijkpunt van kritiek?

Waardevol aan het boek van Los is vooral de zorgvuldige (hoewel soms ook wat langdradige) reconstructie van de receptie en bewerking van pedagogische ideeën in de Nederlandse context. De behandeling van de pedagogische geschriften van De Crousaz boort een bron aan die vrij onbekend was. Ook heeft Los nieuwe inzichten over de ontvangst van Rousseaus *Émile* in Nederland. Zij laat overtuigend zien dat Nederlandse critici dit traktaat lezen als praktisch opvoedkundig handboek en het op basis daarvan verwierpen, terwijl Rousseau het veeleer als een filosofisch verhaal had bedoeld. Juist deze interactie tussen Nederlandse critici en de beschrijving van de receptie van buitenlandse pedagogogen maakt deze dissertatie het lezen waard.

Willemijn Ruberg

Universiteit van Limerick

Arie van der Zwan, *Hij overwon iedereen op een vrouw na. F.H. Fentener van Vlissingen 1882-1962* (Amsterdam: Balans, 2006) 402 pp. ISBN 9789050188029

In 1962 verscheen bij uitgeverij Pegasus een tweedelige studie onder de titel *Grote macht in klein land. Een beeld van het monopoliekapitaal en zijn invloed in Nederland*. De redactie werd gevoerd door F. Baruch, toen nog hoofdredacteur van het *Dagblad De Waarheid*. In die studie werd een boekje open gedaan over de handel en wandel van F.H. Fentener van Vlissingen, die bijna een halve eeuw de SHV leidde en betrokken was bij de oprichting van de Algemene Kunstzijde Unie (AKU), de Hoogovens, beleggingsmaatschappij Unitas en andere nog steeds bloeiende bedrijven. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog had Van Vlissingen zoveel functies dat Baruch een hele pagina nodig had om deze op te sommen. Van Vlissingen werd door hem afgeschilderd als een man die over de ruggen van zijn arbeiders en met actieve steun van de Nederlandse overheid zich opgewerkt had tot één van de rijkste mannen van Nederland. Hij werkte daarbij nauw samen met Duitse industriëlen en bankiers die in 1933 Hitler aan de macht brachten. Van Vlissingen beijverde zich volgens Baruch als lid van de Raad van Toezicht der Nederlandse Pan-Europa Vereniging 'voor de nazi-propaganda'. In 1937 verleende Hitler aan Fentener van Vlissingen de Orde van Verdienste. In *Het Parool* werd de studie van Baruch door Jan Pen besproken onder de titel 'Leugens en Laster over het kapitalisme'.

De recente biografie van Arie van der Zwan over Fentener van Vlissingen laat zien dat veel van wat Baruch over Van Vlissingen te berde bracht, juist blijkt te zijn. Van Vlissingen was een zakenman zonder scrupules die maar één doel had: zoveel mogelijk geld verdienen. Hij heeft daar alles en iedereen aan ondergeschikt gemaakt, meent ook Van der Zwan. Dat begon al in de Eerste Wereldoorlog, toen Van Vlissingen met zijn Steenkolen Handelsvereniging (SHV) grote oorlogswinsten boekte en ook betrokken was bij het nationale Kolenbureau, een door de overheid ingesteld orgaan dat de kolendistributie moest organiseren en waarvan het secretariaat bij de SHV berustte.

Minister F.E. Posthuma van Landbouw, Nijverheid en Handel die het Kolenbureau in het leven geroepen had, werd in spotprenten afgebeeld als ‘lakei van het kolenkapitaal’ (p. 59). Met behulp van de regering, zo stelt Van der Zwan, wist Van Vlissingen in het interbellum de dominante marktpositie van de SHV op het terrein van de kolendistributie te handhaven, ook al ging dat ten koste van de Staatsmijnen, die door Van Vlissingen het minst winstgevend marktsegment toegespeeld kregen. Dat de overheid zich zo gemakkelijk voor het karretje van de SHV liet spannen had te maken met het indertijd nog geldende gebruik om bij onderhandelingen met buitenlandse mogendheden de *captains of industry* als onderhandelaars voor Nederland in te zetten. Ook Ernst Heldring van de Nederlandsche Handel-Maatschappij was veelvuldig voor Nederland op pad. Aan die situatie wilde de katholieke minister T.J. Verschuur in 1931 een eind maken door de handelsbetrekkingen van BZ naar Economische Zaken over te hevelen en deze onder te brengen bij een aparte directie, waar de jonge dr H.M. Hirschfeld de leiding van kreeg. Hirschfeld, schrijft Van der Zwan, ‘zette de vroegere coryfeeën zoals Van Vlissingen en Posthuma goeddeels buiten spel’ (p. 150).

Toch leidde dat volgens Van der Zwan niet tot de gewenste onafhankelijkheid van het handelsbeleid van de Nederlandse regering, dat eenzijdig op Duitsland gericht bleef. De oorzaak daarvan wordt door hem in dit boek gelegd bij de sterke positie, de handigheid en de overtuigingskracht van Van Vlissingen die er steeds weer in slaagde zijn eigen belang als het landsbelang te verkopen. Dat is des te opvallender, omdat de SHV in feite in toenemende mate ondergeschikt raakte aan het Westfaalse kolensyndicaat waar zij deel van uitmaakte (p. 151). Maar zijn succes moet ook verklaard worden door het feit dat Hirschfeld zich ontpopte als een medestander (p. 155). Van der Zwan verklaart dat laatste uit de joodse afkomst van Hirschfeld, of liever uit het feit dat Van Vlissingen en Posthuma in 1933 er bij Verschuur op aandrongen Hirschfeld, wegens zijn joodse afkomst, als delegatieleider in Berlijn terug te trekken. ‘Zij kregen weliswaar nul op het rekest maar het is de vraag of zij er niet veeleer op uit waren de nieuwe man door deze interventie zo onder druk te zetten dat hij sterker geneigd zou zijn met hun belangen rekening te houden’ (p. 50). Dat is wel een heel malicieuze interpretatie van de op zichzelf al beschamende *démarche* van Van Vlissingen, ook – zo niet met name – voor Hirschfeld, die er immers van beschuldigd wordt voor die intimidatie gezwicht te zijn.

Theoretisch gezien berust Van der Zwans voorstelling van zaken op twee aannames die ook ten grondslag liggen aan zijn Hirschfeldbiografie (*In de ban van de macht*, 2004). De eerste is dat de Nederlandse regering gedurende het interbellum niet het Nederlandse belang verdedigd heeft. De tweede is dat degenen die, zoals Fentener van Vlissingen, hun eigen bedrijfsbelangen verdedigden, wisten dat het verdedigen van die bedrijfsbelangen op gespannen voet stond met het landsbelang.

Nu heeft Van der Zwan het volste recht om – met de wijsheid achteraf – te beweren dat een ander handels- en industriebeleid beter voor Nederland geweest was. Maar hij moet dan wel aangeven *welk* beleid dan gevoerd had moeten worden en *ook* of een dergelijk beleid onder die destijds gegeven omstandigheden als realistisch aangemerkt kan worden. Wat betreft de tweede aanname, deze wordt ook in deze biografie niet overtuigend aangetoond, al wordt geponeerd dat ‘in tijden waarin de belangen van Nederland en Duitsland op gespannen voet kwamen te staan (...) de SHV de Duitse belangen volgde’ (p. 372).

De biografie van Van der Zwan leest als een requisitoir. Pas op het eind komt de auteur met een aantal genuanceerdere bespiegelingen die uiteindelijk tot de conclusie leiden dat Frits van Vlissingen ‘zonder meer een indrukwekkende figuur’ was en een ‘wegbereider van het moderne bedrijfsleven in Nederland’ (p. 387). Maar die posi-

tievare beoordeling is dan voor de lezer nauwelijks nog geloofwaardig. Dat geldt ook voor de apaiserende rol die de auteur Frits Fentener van Vlissingen toedicht in de ruzie tussen de families Van Beuningen en Fentener van Vlissingen. Maar het is bovenal jammer dat die familieruzie, met als inzet de controle over Unitas, zo weinig uitgewerkt wordt. Lag daar niet een dramatische ontknoping van een biografie over de man die niet alleen via zijn zuster Lotty en zijn vrouw met de familie van Beuningen verzwagerd was, maar die daarenboven ook nog een buitenechtelijke verhouding had met Hilda van Beuningen? En toch, het boek bevat een groot aantal boeiende beschrijvingen van de concernstrategie die de SHV onder leiding van Van Vlissingen ontwikkelde om in zeer wisselende omstandigheden een maximaal rendement te behalen.

Meindert Fennema

Universiteit van Amsterdam

Cor Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden*. Leidse Historische Reeks nr. 18 (Leiden: Primavera pers, 2006) 279 p. ISBN 97859970380

Met het boek *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* bevestigt Cor Smit zijn reputatie van productieve Leidse stadshistoricus. Sinds 1990 publiceerde hij als (mede-)auteur niet minder dan acht studies in boekvorm waarin hij diverse aspecten van de socio-economische geschiedenis van Leiden belicht. De publicatie *Strijd om kwaliteit* is opgenomen in de Leidse Historische Reeks en staat onder de redactie van de Vereniging Oud Leiden. Eerder publiceerde de auteur in deze reeks al *Leiden met een luchtje. Straten, water, groen en afval in een Hollandse stad, 1200-2000* (2001, nr. 14).

Voor de inhoudelijke uitwerking van *Strijd om kwaliteit* kreeg de auteur van zijn opdrachtgever, de woningbouwvereniging 'De Sleutels van Zijl en Vliet', een duidelijk geformuleerd eisenpakket: 'Het idee was dat het niet alleen een geschiedenis van de voorgangers van De Sleutels van Zijl en Vliet werd, maar een geschiedenis van de volkshuisvesting en de woningmarkt in het algemeen – en dan niet beperkt tot Leiden, maar in samenhang met de regio. Bovendien moesten de mensen die als bestuurders, bewoners of op andere wijze de corporaties vorm hebben gegeven, een belangrijke plaats in het verhaal krijgen. En tenslotte mocht het boek geen boek voor specialisten worden, maar toegankelijk en boeiend voor een breed publiek' (p. 1). Het resultaat is een verhaal met een heldere structuur en geschreven met een vlote pen. Ook de iconografie werd met zorg gekozen en toont een prachtige staalkaart van de invloed van de bouwpraktijk van woningbouwverenigingen (corporatie, woningbouwcorporatie) op de Leidse gebouwde omgeving.

Centraal in *Strijd om kwaliteit* staat het sociale woningvraagstuk in de Leidse regio vanaf het midden van de negentiende eeuw tot heden. Welke inspanningen werden er geleverd om te komen tot voldoende woningen? Hoe konden deze woningen betaalbaar blijven voor de lagere sociale klassen en bovendien ook garant staan voor een aanvaardbare woonkwaliteit? Met andere woorden: hoe werd er in de Leidse context vorm gegeven aan de groeiende vraag naar 'woningen die opgetrokken zijn met materialen van zodanige kwaliteit dat ze door de bewoners zonder excessieve kosten kunnen onderhouden worden, die voldoende ruimte bevatten voor alle gezinsleden (...) en waarvan de huurprijs binnen de financiële mogelijkheden van de meerderheid der wer-

kende bevolking ligt', zoals Catharina Lis het formuleerde in 'Proletarisch wonen in de Westeuropese steden in de 19de eeuw: Van wildgroei naar sociale controle', *BTNG* 8 (1977) p. 337. Cor Smit beantwoordde deze vraagstelling in zes chronologisch afgebakende hoofdstukken: de periodes voor en na de Nederlandse Woningwet (1901), de periode van de Tweede Wereldoorlog, de Wederopbouwperiode, de jaren zestig tot tachtig van de twintigste eeuw en tot slot de periode van de eeuwwisseling van de twintigste naar de éérentwintigste eeuw. Voor elke periode brengt hij de evolutie van zowel de variabele vraag als de aanbodzijde in kaart. Hij heeft daarbij specifieke aandacht voor de rol van de diverse actoren: de woningbouwverenigingen als opdrachtgevers en investeerders en de bewoners en de overheid. Bovendien gaat Smit ook uitvoerig in op de evolutie die elk van deze actoren op zich ondergingen. De woningbouwverenigingen bijvoorbeeld, ontwikkelden zich in Leiden rond het einde van de negentiende als een vrijwilligersvereniging. Gegoede burgers namen zelf het initiatief in handen om kwalitatieve woningen te bouwen en zo ook de levenswijze van de (midden- en toplaag) van de arbeidersklassen te verbeteren. Het is pas na de Woningwet van 1901 dat ook de overheid een duidelijke rol toebedeeld kreeg. Tegelijk ontstaat ook het conflict tussen de professionele en bureaucratische controle op het ontwerpproces en uitvoeringsproces in de sociale woningbouw. Een onderwerp waar Nancy Stieber over geschreven heeft, zie haar *Housing Design and Society in Amsterdam: Reconfiguring Urban Order and Identity, 1900-1920* (Chicago 1998) 472.

Na de crisis van de Tweede Wereldoorlog werden de individuele woningbouwverenigingen gedwongen te fuseren. De woningnood was zowel kwantitatief als kwalitatief sterk toegenomen waardoor een structurele aanpak – inclusief degelijke financiële draagkracht en een professionele organisatiestructuur – onder streng toezicht van de overheid nodig was. Pas tegen het einde van de twintigste eeuw resulteert de door de woningbouwverenigingen als betuttelend en knellend ervaren relatie met de overheid in een verzelfstandiging van de woningbouwverenigingen. Het boek wordt afgesloten met een blik vooruit waarbij drie corporatiebestuurders en drie vertegenwoordigers van bewonersverenigingen reflecteren over de toekomst van de sociale huisvesting in hun regio. Het is de vraag waarom in dit laatste hoofdstuk de overheid – die nog steeds een cruciale rol speelt – niet aan bod komt.

Met *Strijd om kwaliteit* heeft Cor Smit zonder twijfel de verwachtingen van zijn opdrachtgever beantwoord. Maar het boek is meer dan dat. Het is een degelijk uitgewerkte *micro-storia* voor diegene die de Leidse situatie willen betrekken in een ruimere (inter-)nationale comparatieve studie over de geschiedenis van de volkshuisvesting.

Inge Bertels
Universiteit Antwerpen

Jeroen Koch, *Abraham Kuypers. Een biografie* (Amsterdam: Boom, 2006) 672 p.
ISBN 9085062489

Op een biografie over Abraham Kuypers (1837-1920) werd lang gewacht. Sinds het proefschrift van P. Kasteel uit 1938 was er geen samenvattende studie over deze belangrijke antirevolutionaire politicus meer verschenen. Waarom? Naast de geringe belangstelling voor het biografische genre zal de angst om zich te vertellen aan deze gigant een rol gespeeld hebben. Want Kuypers was van vele markten thuis. Hij stond aan de basis van de Gereformeerde Kerken in Nederland, de Antirevolutionaire Partij, en de Vrije

Universiteit, was hoofdredacteur van het dagblad *De Standaard* en het kerkelijke weekblad *De Heraut*, en schreef tussendoor nog een halve (wetenschappelijke) bibliotheek vol. Daarbij drukte de charismatische Kuyper decennialang een stempel op de Nederlandse politiek. Dat wil niet zeggen dat er geen studie werd verricht naar Kuyper. Na de herdenking van zijn geboortedag in 1987 was er zelfs sprake van een hausse aan (deel) studies. Vooral Jasper Vree droeg veel bij aan de kennis over de theoloog Kuyper. Op initiatief van het Abraham Kuyperfonds en met steun van nwo schreef de Utrechtse historicus Jeroen Koch de langverwachte biografie. Het werd in de woorden van Koch een 'umerzählung' van wat bekend was; een synthese van het recente onderzoek.

Geheel in de stijl van de controversiële politicus werd de biografie met een relletje ontvangen. De gereformeerde historicus A.Th. van Deursen reageerde woedend in het *Reformatorisch Dagblad*. Hij noemde het een overbodig boek, waar noch waardig. Volgens hem was het geschreven in de taal van een 'libertijs pamflet – Nederlands met een Somalisch accent'. In de daaropvolgende discussie in de christelijke dagbladen ging de oud vu-hoogleraar nog verder door het een misselijk boek te noemen dat een fatsoenlijk mens niet wil lezen en een christen niet moet lezen. Het boek is inderdaad niet geschreven in de tale Kanaäns en voor christenen kan het storend zijn wanneer geloof als voorstellingswereld of als metafysica wordt geduid. Koch kiest echter consequent voor het perspectief van de buitenstaander. En het moet worden gezegd: de kritische distantie die hij hiermee schept is een verademing.

Met veel scepsis bekijkt Koch de beroemde bekering van Kuyper in de jaren zestig van de negentiende eeuw, toen Kuyper als dorpspredikant in het Betuwse Beesd werkte. De verschillende versies, van Kuyper zelf, verschillen nogal van elkaar. Koch ontleedt ze ragfijn en laat overtuigend zien hoe Kuyper ze zonder schroom benutte voor zijn politieke doeleinden. Tegen zijn politieke mentor en toenmalig leider van de anti-revolutionairen, G. Groen van Prinsterer, was hij voorzichtig en terughoudend over zijn 'geloofscrisis'. Hij ontkende ooit in de ban geweest te zijn van de (onder invloed van de Verlichting staande) moderne theologie, zoals die gedoceed werd in Leiden waar hij gestudeerd had. De intellectuele aanraking met onder andere een Poolse kerkhervormer had hem op het pad der rechtzinnigheid gebracht. Voor Kuypers achterban daarentegen kreeg de bekering dramatische en theatrale trekken. De 'vonk van God' die op hem was overgesprongen, maakte Kuyper tot een geroepene. Zijn wedergeboorte bewees dat hij door God uitgekozen was om zijn volk te verlossen uit achterstelling en onderdrukking. Zonder terughoudendheid bouwde hij aan zijn eigen legende. Hiermee schaarde Kuyper zich in de rij van het nieuwe type politicus dat aan het einde van de negentiende eeuw opkwam: de volksdemagogen die zich opwierpen als verlosser.

De aanleiding voor Kuypers deelname aan de kerkelijke, maatschappelijke en politieke strijd was de verdrukking waarin de religie terecht dreigde te komen. Geïnspireerd door paus Pius IX, die de oorlog had verklaard aan de seculiere samenleving, ontvouwde hij een politiek-religieus program tegen het heersende liberalisme, ook, en aanvankelijk vooral, in de hervormde kerk (ННК). Dit program zou, ondanks vele latere aanpassingen, qua doelstelling in essentie niet meer veranderen. Koch omschrijft het als een activistisch neocalvinisme met een sterk antithetisch karakter. De herkerstening was het bindende element in Kuypers wereldbeeld. Centraal stond de kerk, van daaruit moest het gezin, de school en de staat hervormd worden. De negentiende-eeuwse scheiding tussen publiek en privé werd hiermee tot schrik van de liberalen opgeheven. Kuyper was geen conservatief, hij koos de aanval. Wie orthodox is kan geen conservatief zijn, zei Kuyper zelf; Koch typeert hem als revolutionair-religieus (p. 67). Bij de introductie van het kiesrecht in 1867 binnen de ННК zag Kuyper de kans

schoon de kerk naar orthodoxe beginselen te hervormen. Hij faalde en trad met een deel van de orthodoxen uiteindelijk uit de ННК. Ook de herkerstening van de samenleving werd geen succes, zij strandde in een gereformeerde zuil.

Koch verklaart dit falen – ook nog een partijscheuring en een teleurstellend kabinet-Kuyper (1901-1905) – uit Kuypers bezetenheid. De compromisloosheid, het niet kunnen rusten voordat de overwinning totaal is, riep tegenkrachten op die hem stoppen. Gelijktijdig was deze bezetenheid de basis voor het grote werk dat Kuyper in zijn leven wist te verrichten. Koch is onder de indruk van de imposante figuur Kuyper die hij als ‘systeembouwer’ schaart in de rij van Marx, Hegel en Comte. Het is deze mengeling van bewondering en kritische analyse van Kuypers denk- en leefwereld die dit boek tot een genuanceerde biografie maken. Maar een vriend van Kuyper wordt Koch niet. Ondanks het boeiende portret dat hij van misschien wel de belangrijkste Nederlandse politicus van de laatste twee eeuwen schetst, blijft de afstand merkbaar. Dit komt onder andere tot uiting in het zoeken naar een psychologische basis van Kuypers wedergeboorte (p. 62-63). Op deze punten, Koch noemt hem nog manisch-depressief (p. 580), begeeft hij zich op het terrein waar de historicus niet thuis hoort.

Deze minpunten nemen niet weg dat Jeroen Koch een prachtige biografie over een fascinerende persoonlijkheid geschreven heeft, die, om op Van Deursen terug te komen, ieder fatsoenlijk mens wil lezen en elke christen zou moeten lezen.

Arno Bornebroek

Catelijne Akkermans, *Aanspoelen aan de Achtergracht. Maatschappelijke ontwikkelingen, clientèlevorming en de psychiatrische patiënten van de Amsterdamse GG & GD (1933-1988)* (Amsterdam: Aksant, 2006) 230 p. ISBN 9052602158

‘Ik behartig dit liever met de Zeereerwaarde Heer Pastoor en adviseurs die er geen Dossiers op na houden. Mijn man zei die kunnen ze tegen je gebruiken’; aan dat risico wilde zij haar gezin niet blootstellen (p. 29). Deze afwijzing van hulp is verwoord in een dossier uit 1958 van de ambulante afdeling psychiatrie van de Amsterdamse GG&GD aan de Achtergracht. Het is één van de patiëntendossiers waarover Catelijne Akkermans voor haar promotieonderzoek kon beschikken. Dat is een bijzondere bron want patiëntendossiers worden tegenwoordig uit privacyoverwegingen vernietigd. Aan de hand van deze psychiatrische ziektegeschiedenissen wilde Akkermans onderzoeken of en hoe de praktijk de theorieën bevestigde over de interactie tussen maatschappelijke ontwikkelingen en denkbeelden over psychiatrische zorg. De psychiatrische hulpverlening was een nieuw initiatief van de GG&GD, gericht op Amsterdammers die dit niet zelf konden betalen of nergens anders terecht konden.

Psychiatrie heeft als historisch onderzoeksobject niet (meer) te klagen over een gebrek aan belangstelling. Voorafgegaan door gedenkboeken van psychiatrische inrichtingen die meer beschrijvend zijn, kwam er in de laatste twee decennia meer aandacht voor de maatschappelijke aspecten van die zorg. De ambulante psychiatrie was oorspronkelijk vooral het terrein van sociologisch theoretisch onderzoek. Inmiddels is daarover ook praktijkgericht onderzoek gepubliceerd, maar dossieronderzoek neemt daarin een marginale plaats in. Veel meer dan het onderzoek van De Swaan, Van Gelderen en Kense is er niet (zij maakten gebruik van spreekuur- en intakeverslagen van het Amsterdamse Instituut voor Medische Psychotherapie). En nu is er dus het onderzoek van Akkermans, socioloog en docent aan de Universiteit van Utrecht.

Zij gebruikte gegevens uit een aselechte steekproef van 566 patiëntendossiers. De onderzoekster verantwoordt in de eerste drie hoofdstukken haar vraagstelling en gebruikte onderzoeksmethode; zij beschrijft hoe 'de Achtergracht' ontstond, wie er werkten en welke sociaal-medische achtergrond de patiënten hadden. De hoofdstukken vier tot en met acht tonen haar brede opzet: psychische problemen (4), psychosociale en omgevingsproblemen (5), netwerken van zorg (6) en psychiatrische- en verpleegkundige bemoeienissen (7, 8). Het laatste hoofdstuk geeft slotconclusies en een reflectie op de onderzoeksresultaten.

De ambulante psychiatrische zorg van de Amsterdamse GG&GD, bestaande uit psychiater en maatschappelijk werkers, kreeg in de jaren dertig vooral te maken met zwakzinnigen, demente bejaarden en kinderen met gedragsproblemen. In de tweede helft van de twintigste eeuw nam het aantal patiënten met psychiatrische aandoeningen toe. In 1980 was ruim de helft van de patiënten angstig en psychotisch, zij waren soms suïcidaal of vertoonden ernstige gedragsstoornissen; in de beginjaren gold dat voor een kwart van de patiënten. Deze toename zoals die ook in ander onderzoek was aangetoond, kon echter ook een gevolg zijn van een veranderde kijk op dergelijke ziektebeelden. Maar de ernstige problematiek waarmee de GG&GD te maken had bleek daarvoor vrij ongevoelig (p. 75, p. 107). Die problemen bleken onoplosbaar. Zelden kon de hulpverlener een dossier sluiten omdat iemand hersteld was.

Vanaf de jaren vijftig steeg het aanbod van ambulante voorzieningen aanmerkelijk door de komst van psychoanalyse als therapie, geneesmiddelen voor bepaalde stoornissen én andere opvattingen over intramurale zorg. De interactie tussen maatschappelijke ontwikkelingen, hulpvraag en aangeboden zorg was duidelijk aantoonbaar. Tot beginjaren zeventig kregen gemeentelijke psychiaters nog taken toegewezen die eigenlijk niet op hun terrein lagen. Het fenomeen urgentieverklaringen deed zijn intrede, zoals urgentieverklaringen voor woonruimte. De achterliggende gedachte daarbij was dat het gebrek daaraan 'uit geestelijk-hygiënisch oogpunt wantoestanden' schiep (p. 117). De GG&GD kreeg echter steeds meer patiënten die naast een psychiatrische stoornis nog andere problemen hadden. Het merendeel was zonder werk en had gezinsproblemen, geldgebrek, een slechte gezondheid, was sociaal geïsoleerd of verslaafd aan alcohol of drugs. Vrijwel alle patiënten, vanaf de jaren zeventig cliënten genoemd, konden nergens anders terecht (p. 152). Een arme en onbehandelbare 'rest-categorie' was 'aangespoeld' aan de Achtergracht.

Door ook ambulante werkende psychiaters en sociaal-psychiatrische verpleegkundigen in haar onderzoek te betrekken boort Akkermans twee vrij ongerepte onderzoeksvelden aan. Tot in de jaren zestig was er sprake van een autoritaire verhouding tussen psychiater en (toen nog) maatschappelijk werker. Dit verdween mede omdat maatschappelijke werkers met hun voornamelijk controlerende taak, professionaliseerden tot sociaalpsychiatrische verpleegkundigen met een eigen opleiding en een eigen werkterrein. In de jaren zeventig sprak men zelfs over de 'hechte onderlinge band'. Sociale psychiaters hadden in de medische hiërarchie een lage status, maar die Amsterdammers die in de jaren zeventig te maken kregen met bijvoorbeeld een sterk psychisch ontredderde buurtgenoot, verwelkomden de opgeroepen psychiater en 'zuster' als redders in nood; die déden tenminste iets.

Niet alleen veranderden de denkbeelden over psychiatrische zorg, ook de opvattingen over gemeentetaken veranderden. Dat leidde uiteindelijk tot de opheffing van de ambulante dienst. In 1983 namen regionale instituten voor ambulante geestelijke gezondheidszorg (RIAGG's) de werkzaamheden over. Voor de GG&GD restten alleen de noodsituaties.

Akkermans toetst zorgvuldig haar afwegingen en bevindingen en illustreert dit ruim met grafieken, tabellen en voorbeeldteksten. Door de thematische opzet en de inleidingen en conclusies per hoofdstuk, ontkomt zij echter niet aan veel herhalingen waardoor de tekst wat omslachtig is. Door de opzet blijven er voor de lezer ook een aantal vragen onbeantwoord. Wat waren bijvoorbeeld de resultaten van de psychofarmaca die bijna driekwart van de nazorgpatiënten van de GG&GD kreeg voorgeschreven? Veranderde daardoor ook de 'kijk' op die patiënten? Vond het Amsterdamse initiatief elders navolging? Begin jaren zestig was er veel te doen over communicatiemoelijkheden tussen psychiaters en maatschappelijk werkers. Een algemeen gehoorde klacht was dat psychiaters maatschappelijke werkers veelal als 'noodoplossing' beschouwden. Hoe dachten Amsterdamse psychiaters daarover? Rond 1970 was er volgens een aantal psychiaters een achterstand in kennis ontstaan door de snelle ontwikkelingen in de psychiatrie. Was dat ook het geval in Amsterdam? Wat geestelijk gezond is en wat niet, komt evenmin aan de orde, maar dit lijkt mij een moeilijk te beantwoorden vraag. Deze kanttekeningen doen echter niets af aan de betekenis van dit brede en waardevolle onderzoek. Het vult een lacune op in de geschiedschrijving van de psychiatrische zorg.

Alice Juch

Peter Spufford, *Power and profit. The merchant in medieval Europe* (New York: Thames and Hudson, 2006) 432 p. ISBN 0500251185

Power and profit. The merchant in medieval Europe handelt slechts indirect over middeleeuwse kooplui. Centraal in het boek staan de handelspatronen die tot stand kwamen in Europa tijdens de zogenaamde Commerciële Revolutie van de 'lange dertiende eeuw' (1170-1330). Tijdens deze omwenteling, bondig uiteengezet in de inleiding van *Power and profit*, resulteerden de toename van de bevolking en van de geldbevoorrading in een ongekende schaalvergroting van de Europese handel, die op haar beurt talloze veranderingen met zich meebracht op het gebied van commerciële technieken en de manier waarop handelsactiviteiten werden georganiseerd. Deze verschuivingen legden volgens Peter Spufford de grondslag voor een kapitalistische markteconomie, die geen fundamentele wijzigingen meer zou ondergaan tot de Industriële Revolutie van de achttiende en negentiende eeuw. Toonaangevend hierin was de vraag gegeneerd door de maatschappelijke bovenlaag. Het was immers de concentratie van kapitaalachtige consumenten in de hoofdsteden, die zich vanaf de dertiende eeuw in Europa voltrok, die als motor van het economische systeem fungeerde. In elk van deze steden, zo schrijft Spufford, gaven koningen en andere gekroonde hoofden, met in hun zog de meest vermogende edellieden, geestelijken en burgers, fortuinen uit aan behuizing, voeding en luxeartikelen. Concrete aanwijzingen van het aandeel dat dergelijke uitgaven voor hun rekening namen in de stedelijke economie geeft de auteur echter nauwelijks. In hoeverre de vraag, gecreëerd door de aanwezigheid van het hof, dan wel de traditionele marktontwikkeling verantwoordelijk was voor de economische activiteit, valt in dit opzicht dan ook moeilijk uit te maken.

Na het overzicht van Europese hofsteden gaat Spufford nader in op de wegen waarlangs de goederen die hoven bereikten. Tijdens de vele jaren die aan de redactie van *Power and profit* voorafgingen, heeft de auteur, met het middeleeuwse *Itinéraire de Bruges* als handleiding, het merendeel van deze routes zelf afgereisd. Het oog voor

detail waarmee hij rivieren, bruggen en bergpassen beschrijft, maken deze hoofdstukken tot veruit de beste van het hele boek. Ook het aansluitende deel over hulpmiddelen en hinderpalen langs Europese handelsroutes is overtuigend. Spufford weet treffend aan te tonen dat op de *commercial revolution* van de dertiende eeuw een *road revolution* volgde in de veertiende eeuw, waarin belangrijke verbeteringen aan het wegennetwerk werden aangebracht. De goederen die over deze wegen Europa doorkruisten komen pas daarna aan bod. Een onderscheid wordt hierbij gemaakt tussen de kleinschaliger maar hoogwaardige handel in afgewerkte producten, waarvan velen werden ontwikkeld ter vervanging van gelijkaardige ingevoerde waren, en de minder in het oog springende bulkgoederen en grondstoffen die voor de vervaardiging van de eindproducten noodzakelijk waren.

Peter Spufford vergaarde bekendheid als auteur van *Money and its use in medieval Europe* en het *Handbook of medieval exchange*, die beiden uitgroeiden tot standaardwerken voor iedere mediëvist die met monetaire gegevens werkt. Die monetaire belangstelling komt ten volle tot uiting in het afsluitende hoofdstuk, waarin hij de onevenwichten die ontstonden als gevolg van de besproken handelsstromen onder de loep neemt. Zowel tussen gebieden binnen Europa als tussen Europa en de rest van de wereld was dikwijls sprake van sterk eenzijdige handelsbetrekkingen, die aanleiding gaven tot tekorten aan edel metaal. In dit verband vestigt Spufford terecht de aandacht op de cruciale maar vaak onderschatte rol die werd gespeeld door de goud- en zilvermijnen in Centraal-Europa. Het was de productie van centra als Kutná Hora, Freiberg of Kremnica, of net het ontbreken daarvan, die een groot deel van de edelmetaalvoorraad en dus de betalingsbalans in Europa bepaalde.

Power and profit is duidelijk geschreven voor een breed publiek, al had dat publiek soms baat gehad bij een meer synthetische en minder encyclopedische aanpak: vooral de hoofdstukken over handelsgoederen glijden al te vaak af naar een opsomming van producten. Wat de lezer ongetwijfeld meer aanspreekt, is de ongeziene overvloed aan illustratiemateriaal. Een opeenvolging van foto's, kaarten en details van schilderijen, waarvan sommigen nooit eerder werden gebruikt in deze context, maakt Spuffords betoog uiterst tastbaar en draagt aanzienlijk bij tot de overtuigingskracht van het beeld dat de auteur in *Power and profit* ophangt: dat van een geavanceerde middeleeuwse Europese economie waarin, ondanks de nadruk op de consument, reeds vele van onze hedendaagse verworvenheden terug te vinden waren.

Bart Lambert
Universiteit Gent

Strategic Affection?

Gift Exchange in Seventeenth-Century Holland

IRMA THOEN

omvangrijk onderzoek
naar geschenkgedrag en
sociale relaties
in de zeventiende eeuw

ISBN 978 90 5356 811 8

€ 29,50

paperback

288 pagina's

Verkrijgbaar in de boekhandel en via www.aup.nl